

ALICJA GRABOWSKA-LYSENKO*

 <https://orcid.org/0000-0003-4128-812X>

KAPLICE CZY KAPLICA?

O ZAWIŁYCH DZIEJACH KAPLIC(Y) ŚW. BARTŁOMIEJA I ŚW. JADWIGI
W GDAŃSKIM KOŚCIELE NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY I O ICH ZNACZENIU
DLA BADAŃ NAD ŚREDNIOWIECZNYMI ELEMENTAMI WYSTROJU

Abstract

Chapels or A Chapel?

On the Complex History of the Chapel(s) of St. Bartholomew and St. Hedwig
in St. Mary's Church in Gdańsk and their Significance
for Research on Medieval Decorative Elements

According to the findings of the research into the history of St. Mary's Church in Gdańsk, in its eastern part, behind the main altar, three liturgical centres operated in the Middle Ages: the Chapels of the Holy Sepulchre and of St. Bartholomew, which divided the wide architectural space on the axis of the temple, as well as the Chapel of St. Hedwig, located to the south of them. In the latter, a set of wall paintings and a reredos have survived to the present day, the aspects of which have been analysed mainly in relation to the scanty information on the history of this chapel. The example of the decoration of a chapel referred to as 'Chapel of St. Hedwig' shows how important, from the point of view of historical and artistic research, it is to use written sources, both those contemporary to the created works of art, and those from a later period. An in-depth analysis of various source materials related to the history of the chapels mentioned above, especially documents related to the Chapel of St. Bartholomew, founded in 1451, has made it possible to establish that in fact there were formerly only two chapels behind the main altar: The Chapel of the Holy Sepulchre (later also called the Chapel of St. Gertrude) and – on the southern side – the Chapel of St. Bartholomew, which as early as at the beginning of the 16th century was commonly referred to as the Chapel of St. Hedwig. Putting this issue in order will make it easier to analyse the objects found in the Chapel of St. Bartholomew/Hedwig in a more comprehensive manner – as a group of works that are the effect of a more uniform concept, and it will enable a more precise dating of the works, which in turn may serve as a starting point for further research into the artistic environment of mid-15th century Gdańsk.

Keywords: Gdańsk, St. Mary's Church in Gdańsk, parish church, chapel, medieval art, reredos, wall paintings

* Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 grabusek@gmail.com

Nadesłany 20.04.2021; Nadesłany po poprawkach 16.12.2021; Zaakceptowany 7.01.2022

We wschodniej części prezbiterium Bazyliki Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku, za ołtarzem głównym, znajdują się dwie przestrzenie architektoniczne: szeroka, umiejscowiona na wzdłużnej osi kościoła, oraz – na prawo od niej – węższa, którą od obejścia chóru oddziela ażurowa przegroda. Pierwsza kaplica pozbawiona jest dziś wyposażenia, druga zaś mieści średniowieczną nastawę ołtarzową oraz gotyckie malowidła ściennie (il. 1).

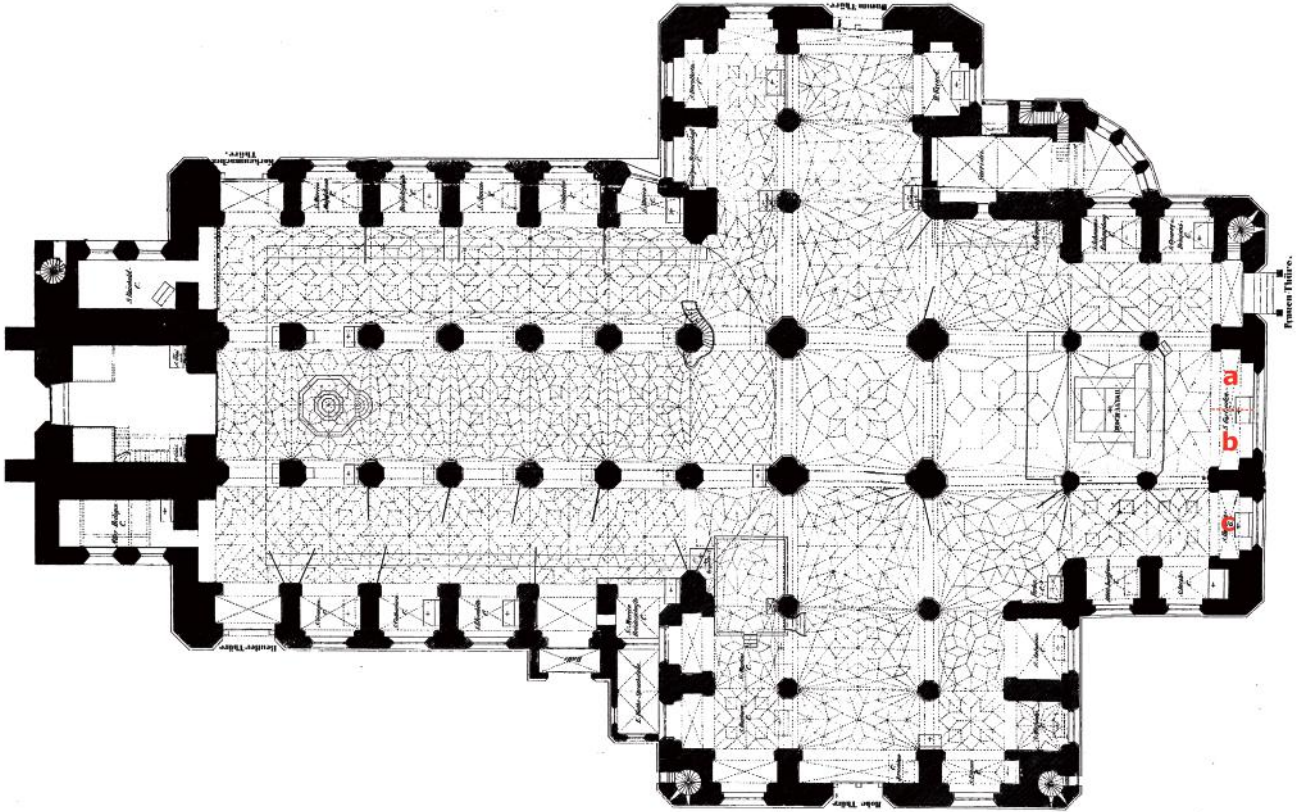

Il. 1. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, fot. Tomasz Kowalski

Przed wejściem do ostatniej z wymienionych znajduje się płyta nagrobna gdańskich burmistrzów Konrada Letzkau i Arnolda Hechta – zamordowanych wraz z rajcą Bartłomiejem Grossem na rozkaz komtura gdańskiego Henryka von Plauen w 1411 r.¹ Pierwsza z kaplic nazywana jest obecnie kaplicą św. Gertrudy, druga – św. Jadwigi. Zgodnie z dotychczasowymi ustaleniami badaczy zajmujących się historią gdańskiej świątyni obecny układ kaplic nie odpowiada średniowiecznemu. W 1843 r. Theodor Hirsch sugerował, że w wiekach średnich szersza kaplica była przedzielona ścianką na dwie części: północną miała zajmować powstała ok. 1415 r. kaplica Grobu Świętego (il. 2a), a południową – ufundowana w 1451 r. kaplica św. Bartłomieja (il. 2b)². Zdaniem tego badacza przegroda oddzielająca obie kaplice została usunięta w XVI w. – po przejściu kaplicy św. Bartłomieja przez dotychczasowych zarządców kaplicy

¹ Paul SIMSON, *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, Bd. 1: *Von den Anfängen bis 1517*, Danzig 1913, s. 138–141.

² Theodor HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Bd. 1, Danzig 1843, s. 414–415.

Il. 2. Plan kościoła NMP w Gdańsku z oznaczeniem domniemanego podziału kaplic w części wschodniej (a – Grobu Świętego, b – św. Bartłomieja, c – św. Jadwigi), na podst. Theodor HIRSCH, *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, Bd. 1, Danzig 1843, wklejka

Grobu Świętego, wskutek czego powstała jednorodna przestrzeń, określana od-tąd wezwaniem św. Gertrudy. Śladem, który pozostał po pierwotnym podzia-le, było jeszcze w połowie XIX w. dwoje drzwi prowadzących do jej wnętrza³. Przestrzeń sąsiadującą od południa z kaplicą św. Bartłomieja miała zajmować kaplica św. Jadwigi (il. 2c), której czas fundacji nie był Th. Hirschowi znany⁴.

Il. 3. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, malowidło po stronie północnej, fot. Tomasz Kowalski

Do jego tezy nie odniósł się w sposób bezpośredni kolejny badacz historii kościoła NMP Erich Keyser. Zapewne jednak zgadzał się z jej założeniami, skoro wnętrza kaplic omówił osobno⁵. Nie analizując dogłębnie kwestii lokalizacji, zaznaczył tylko, że kaplica św. Bartłomieja sąsiadowała z kaplicą Grobu Świętego. Argumentację Th. Hirscha przyjął także Piotr Oliński⁶. Zgadzałi się z nią również historycy sztuki, co niekiedy nadawało kierunek podejmowanym przez nich próbom odczytywania programu ikonograficznego oraz datowania znajdujących się w „kaplicy św. Jadwigi” średniowiecznych malowideł ściennych i nastawy ołtarzowej.

³ Ibid.

⁴ Ibid., s. 413–414.

⁵ Karl GRUBER, Erich KEYSER, *Die Marienkirche in Danzig*, Danzig 1929, s. 57–58.

⁶ Piotr OLIŃSKI, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 281–283 oraz plan świątyni na s. 248.

Malowidła zdobią północną i południową ścianę kaplicy. Po ich odkryciu w 1988 r. zdecydowano się na restaurację przedstawień na ścianie północnej, podczas gdy dekorację figuralną ściany południowej poddano jedynie zachowawczej konserwacji⁷. Na ścianie północnej przedstawiono tronującą Madonnę z Dzieciątkiem, otoczoną przez postaci muzykujących aniołów unoszących się

Il. 4. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, malowidło po stronie południowej, fot. Tomasz Kowalski

na obłokach (il. 3). U stóp tronu klęczą dwie grupy adorantów: z lewej strony osiem postaci męskich, odzianych w jednakowe malachitowe tuniki sięgające kolan, przepasane na biodrach; z prawej – dwie kobiety z różańcami w dłoniach: pierwszą, w czarnej luźnej szacie, ukazano bez nakrycia głowy, drugą zaś, ubraną na biało, z białym welonem, załamującym się sercowato na środku głowy⁸. Centralne przedstawienie flankują postaci św. Dziewic: Doroty (z lewej) i Małgorzaty (z prawej). Cykl był kontynuowany na ościeżu arkady okiennej, niestety pozostałości malowidła są całkowicie nieczytelne. Centralne przedstawienie po stronie południowej stanowi scena *Ukrzyżowania* (il. 4).

⁷ Odkrycia malowideł dokonali studenci Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem prof. Marii Roznerskiej, zob. Stanisław BOGDANOWICZ, *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990, s. 275.

⁸ Z uwagi na zakres ingerencji restauratorskich w strukturę malowidła cechy ukazanej odzieży należy traktować umownie, co nie pozwala na wnikliwszą analizę pod kątem statusu fundatorów czy datowania dzieła na podstawie elementów kostiumologicznych.

Kolejne zachowały się jedynie szczątkowo. Na prawo od *Ukrzyżowania* widnieje koronowana postać, prawdopodobnie św. Katarzyna⁹, *pendant* przedstawienia św. Małgorzaty ze strony północnej stanowi wizerunek niemożliwej do zidentyfikowania, ukoronowanej świętej. Stan zachowania malowidła w ościeżu arkady okiennej po stronie południowej jest tylko odrobinę lepszy niż przeciwległego: dzięki zachowanym zarysom pastorału z wyraźnie widoczną krzywaśnią, wyobrażoną postać można interpretować jako św. biskupa lub opata/opatkę (il. 5).

Il. 5. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, malowidło w południowym ościeżu arkady okiennej, fot. Alicja Grabowska-Lysenko

Autorka monograficznego studium poświęconego malowidłom ściennym tej kaplicy Bogna Jakubowska datowała ich powstanie na drugą ćwierć XV w. i wiązała z malarzem Niclosem Krakowem, wzmiankowanym w źródłach dotyczących historii budowy kościoła NMP w 1425 r.¹⁰ Badaczka dostrzegła podobieństwo łączące wspomniane dzieło z malowidłami w nastawie samej kaplicy¹¹. Jakubowska skupiła się przede wszystkim na analizie źródeł

typu ikonograficznego przedstawienia ze ściany północnej oraz na dogłębnym objaśnieniu jego eschatologicznej treści. Uznała malowidło za dzieło wotywne, ufundowane przez nieznanego patrycjusza gdańskiego, wykluczając jednak

⁹ Na wysokości głowy postaci rysuje się kształt przypominający połowę koła – atrybut św. Katarzyny Aleksandryjskiej.

¹⁰ Bogna JAKUBOWSKA, „*Advocatos habemus*”. Wotywne malowidło ścienne z kościoła NPMarii w Gdańsku, [in:] *Sztuka około 1400: materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, t. 2, red. Teresa HRANKOWSKA, Warszawa 1996, s. 276.

¹¹ *Ibid.*, s. 293, przyp. 23.

udział w tej fundacji Konrada Letzkau¹². Jej zdaniem obraz pełnił funkcję retabulum ołtarzowego, do czego nawiązywała także jego forma przypominająca tryptyk¹³. Takiej interpretacji funkcji malowidła słusznie sprzeciwiła się Monika Jakubek-Raczkowska, uznając, że usytuowanie ołtarza przy północnej ścianie kaplicy kłóciłoby się z liturgiczną osią kościoła¹⁴.

Il. 6. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, zamknięte retabulum ołtarzowe, fot. Tomasz Kowalski

Nastawa ołtarza¹⁵ kaplicy to tryptyk z predellą skrzyniową, rzeźbionym korpusem i parą obustronnie malowanych skrzydeł. Zamknięta przedstawia całopostaciowe wizerunki św. Apostołów Bartłomieja i Andrzeja (il. 6). Po otwarciu skrzydeł w korpusie ukazują się trzy figury (il. 7) – od lewej kolejno: św. Jadwigi z modelem kościoła w prawej dłoni i parą butów przewieszoną przez nadgarstek lewej ręki; św. Bartłomieja z nożem¹⁶ i księgą oraz bliżej

¹² Ibid., s. 292, przyp. 3.

¹³ Ibid., s. 263.

¹⁴ Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, *Obrazy w przestrzeni liturgicznej miejskich kościołów parafialnych w średniowiecznych Prusach: przegląd funkcji*, [in:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. Radosław BISKUP, Andrzej RADZIWIŃSKI (Ecclesia Clerusque Temporibus Medii Aevi, t. 4), Toruń 2015, s. 194–195, przyp. 76.

¹⁵ Ołtarz liturgiczny kaplicy przetrwał do dziś, reprezentuje typ murowanego ołtarza skrzyńowego z oryginalną mensą z krzyżami konsekracyjnymi.

¹⁶ Obecnie zachowana tylko rękojeść noża.

nieokreślonego świętego z księgą w oprawie sakwowej (brak atrybutu w drugiej dłoni), odzianego w strój z elementami aktualnej mody (obszerny płaszcz spięty na prawym ramieniu) i tunikę przepasaną szerokim pasem, do którego przytroczone są dwa futerały: na nóż oraz na okulary. Interpretacja tych szczegółów ubioru jako stroju „podróżnego” skłaniała dotychczasowych badaczy do identyfikowania tej postaci jako św. Jakuba Starszego¹⁷. Na awersie lewego skrzydła znajduje się malowany wizerunek Madonny z Dzieciątkiem, na prawym zaś – św. Barbary. Na malowanej predelli przedstawieni zostali święci – centralne miejsce zajmuje św. Bartłomiej ukazany *en face*, pozostałe postacie zwracają się w jego stronę. Z lewej strony wyobrażono: św. Jana Chrzyciela, św. Jana Ewangelistę, św. Katarzynę oraz, stojącą najbliżej Bartłomieja, św. Jadwigę. Grupę świętych wyobrażonych po prawej stronie otwiera św. Andrzej, a towarzyszą mu św. św. Barbara, Piotr i Paweł.

Il. 7. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, otwarte retabulum ołtarzowe, fot. Tomasz Kowalski

Czas powstania retabulum z kaplicy św. Bartłomieja na podstawie analizy stylistycznej określany był dotychczas bardzo różnie, wszystkie propozycje

¹⁷ Jako pierwszy postać tę zinterpretował w ten sposób Th. Hirsch, zob. Th. HIRSCH, op.cit., s. 414. Kolejni badacze w większości przychylali się do jego wykładni, choć zauważano też, że ubiór postaci nie jest wystarczającym argumentem za taką identyfikacją, zob. Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, *Rzeźba gdańska przełomu XIV i XV wieku*, Warszawa 2006, s. 169.

datowania mieściły się jednak w pierwszej połowie XV w.¹⁸ Adam S. Labuda, który oprócz analizy formy dzieła brał pod uwagę przypuszczalny kontekst jego fundacji, uznał, że nastawa powstała w drugiej dekadzie XV w.¹⁹ Autor powiązał program ikonograficzny retabulum z zabójstwem gdańskiego rajcy Bartłomieja Grossa i burmistrzów Konrada Letzkau i Arnolda Hechta w 1411 r., z których dwaj ostatni zostali pochowani przed wejściem do kaplicy. Labuda uznał, że fundatorką dzieła była Anna Gross, żona Bartłomieja, a córka Konrada Letzkau, która, zgodnie ze średniowiecznymi przekazami, odważnie broniła przed gdańskim komturem dobrego imienia ojca i męża. Według tego badacza trzykrotne przedstawienie św. Bartłomieja było symbolicznym uhonorowaniem zamordowanego rajcy, natomiast św. Barbara zajęła istotne miejsce w programie nastawy jako patronka dobrej śmierci. Labuda zauważył jednak, że jego interpretacja ma pewne luki, jak np. brak nawiązania w programie do postaci burmistrzów czy wyróżnienie w nim św. Andrzeja i św. Jakuba. Dostrzegł także różnice stylistyczne między malowidłami awersów i rewersów skrzydeł nastawy. W postaciach św. Bartłomieja i św. Andrzeja doszukiwał się wpływów malarstwa czeskiego, podczas gdy malowidła z Madonną z Dzieciątkiem i św. Barbarą uznał za obce sztuce czeskiej i przynależne następnej fazie stylowej. Zdaniem A. S. Labudy ta odrębność mogła wpływać na dotychczasowe datowanie malowideł nastawy przez niektórych badaczy na lata 1435–1450, które wykluczałoby zaproponowaną przezeń hipotezę dotyczącą fundacji. Na poparcie swojej teorii przywołał jednak ustalenia dotyczące sny-

¹⁸ Ernst GALL, *Die Marienkirche zu Danzig*, Burg bei Magdeburg 1926, s. 33; Gregor BRUTZER, *Mittelalterliche Malerei im Ordenslande Preußen*, Bd. 1: *Westpreußen*, Danzig 1935, s. 75: ok. 1440 r.; Paul ABRAMOWSKI, *Gotische Altäre der Danziger Marienkirche*, Ostdeutsche Monatshefte. Blätter des „Deutschen Heimatbundes Danzig“ und der „Deutschen Gesellschaften für Kunst und Wissenschaft in Polen“, Jg. 8: 1927, Nr. 5, s. 366–367; Krystyna MELLIN, *Gdański cech stolarski w późnym średniowieczu*, Gdańskie Studia Muzealne, t. 1: 1976, s. 75–76: ok. 1420 r.; Willi DROST, *Danziger Malerei vom Mittelalter bis zum Ende des Barock: ein Beitrag zur Begründung der Strukturforschung in der Kunstgeschichte*, Berlin–Leipzig 1938, s. 43: ok. 1430–1440. Idem, *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze* (Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens. Reihe A, Kunstdenkmäler der Stadt Danzig, Bd. 4), Stuttgart 1963, s. 127: ok. 1435 r.; Georg DEHIO, *Nordostdeutschland* (Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Bd. 2), Berlin 1940, s. 104: połowa XV w.

¹⁹ Adam S. LABUDA, *Twórczość Gdańska pierwszej połowy XV wieku*, [in:] Jerzy DOMASŁOWSKI, Adam S. LABUDA, Alicja KARŁOWSKA-KAMZOWA, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa–Poznań 1990, s. 97–99. Na ustalenia A. S. Labudy powoływał się ostatnio także Andrzej Woziński, zob. Andrzej WOZIŃSKI, *Programy obrazowe późnogotyckich retabulów w Prusach. O powtarzających się tematach, chronologii scen, obecności fundatora w dziele i archaizmach ikonograficznych*, [in:] *Claritas et consonantia: funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, red. Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, Juliusz RACZKOWSKI, Toruń–Warszawa 2017, s. 531–532.

cerskich elementów nastawy, których dotychczasowe datowanie (ok. 1420 r.) współgrało z określonym na wstępie czasem powstania partii malarskich.

Monika Jakubek-Raczkowska zwróciła uwagę na integralny jej zdaniem charakter nastawy, która prawdopodobnie jako jedyne retabulum kościoła NMP przetrwała do dzisiejszych czasów bez większych zmian²⁰. Na podstawie analizy stylistyczno-formalnej zaproponowała późniejsze niż dotychczas datowanie dzieła – na ok. 1440 r., odrzucając interpretację programu zaproponowaną przez A. S. Labudę²¹. Podobnym tropem poszła Weronika Grochowska datująca nastawę na drugą ćwierć XV w. lub ściślej: na lata 1430–1440²².

Do kwestii ikonografii retabulum nawiązał Gerhard Weilandt w swoim wystąpieniu na konferencji „Kościoł NMP w Gdańsku: Architektura i Wyposażenie w kontekście europejskim” w maju 2017 r.²³ Badacz uznał, że nastawa została ufundowana przez Clausa Stufinga dla kaplicy św. Bartłomieja i do kaplicy św. Jadwigi przeniesiono ją po połączeniu kaplic Grobu Świętego i św. Bartłomieja w jedną przestrzeń. Tym samym Weilandt jako pierwszy zidentyfikował kontekst fundacji dzieła, co pozwoliło na ustalenie jego datowania na ok. 1451 r., zatem blisko wyników niektórych analiz stylistyczno-formalnych. Choć jego interpretacja nie jest pozbawiona nieścisłości w kwestii lokalizacji kaplicy św. Bartłomieja, to wyznaczyła odpowiedni kierunek dalszych badań nad jej wyposażeniem i historią.

Z punktu widzenia historii sztuki niezwykle istotnym czynnikiem, pozwalającym na zrozumienie treści badanego dzieła, jest kontekst miejsca, dla którego zostało ono wykonane i w którym funkcjonowało przez kolejne wieki.

²⁰ M. JAKUBEK-RACZKOWSKA, *Rzeźba gdańska*, s. 169–171.

²¹ Ibid. Autorka sprzeciwiła się dotychczasowemu wiązaniu figur nastawy z tzw. warsztatem Zaśnięcia Marii i za bliższą im analogię uznała figurę Madonny z Dzieciątkiem, umieszczoną obecnie w kaplicy św. Jerzego. Jej zdaniem forma tych rzeźb wyrasta wprawdzie z twórczości gdańskiej pierwszej ćwierci XV w., jednak antycypuje cechy stylistyczne rzeźby późnego gotyku i wykazuje dalekie pokrewieństwo z twórczością Hansa Multschera. Badaczka nie wykluczyła, że nastawa mogła być pierwotnie związana z inną przestrzenią, np. młodomiejskim kościołem św. Bartłomieja.

²² Weronika GROCHOWSKA, *Ze studiów nad gotyckimi nastawami ołtarzowymi w Gdańsku. O specyfice konstrukcji, ikonografii i funkcji gdańskich predelli*, Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego, t. 14: 2015, s. 5, 8; eadem, *Nastawy ołtarzowe z terenu państwa zakonu krzyżackiego w Prusach od drugiej połowy XIV do połowy XV wieku. Perspektywy badawcze*, [in:] *Claritas et consonantia*, s. 560; eadem, *Some aspects of the trade, art market and artistic contacts between Prussia and the North. Export of artworks from the territory of the State of the Teutonic Order between mid-14th and mid-15th centuries*, *Studia z Dziejów Średniowiecza*, t. 22: 2018, s. 111–113, fig. 10.

²³ Gerhard WEILANDT, „Welches Bild an welchem Ort? – Prinzipien der Themenwahl und ihrer Verteilung innerhalb des Kirchenraums”, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji naukowej „Kościoł NMP w Gdańsku: Architektura i wyposażenie w kontekście europejskim”, Gdańsk, 11–13 V 2017 r.

W przypadku dzieł średniowiecznych źródła odnoszące się do nich w bezpośredni sposób i współczesne ich metryce są zazwyczaj bardzo skąpe, stąd nieodzownym elementem badań staje się analiza źródeł związanych z miejscem funkcjonowania tych obiektów, w tym dokumentów wytworzonych w późniejszym okresie. Pozwala ona na uchwycenie ewentualnych przemieszczeń obiektów, przemian ich struktury, dodawania im nowych znaczeń przez wzbogacanie wyposażenia danej przestrzeni o nowe elementy. W przypadku obiektów składających się dzisiaj na wystrój „kaplicy św. Jadwigi” taka analiza, przeprowadzona przez autorkę, przyniosła zgoła inny skutek: wzbudziła poważne wątpliwości co do słuszności utrwalonych w literaturze ustaleń dotyczących historii kaplic i ich patrociniów. W dalszej części wywodu zostanie zaprezentowana obszerna argumentacja, oparta na analizie źródeł pisanych i wykazująca, że we wschodniej części kościoła NMP tak w średniowieczu, jak i dziś, znajdowały się tylko dwie kaplice: pod wezwaniem Grobu Świętego i św. Bartłomieja, co rzuca nowe światło na piętnastowieczne elementy wystroju zachowane w kaplicy południowej.

Jedyną informacją, jaką Th. Hirsch, E. Keyser i P. Oliński przekazali na temat średniowiecznej historii kaplicy św. Jadwigi, jest fakt pochowania przed jej wejściem gdańskich burmistrzów – Konrada Letzkau i Arnolda Hechta²⁴. Warto jednak zauważyć, że źródła średniowieczne nie precyzują miejsca ich pochówku, a o wezwaniu kaplicy, przed którą zostali oni pochowani, informują późniejsze przekazy²⁵. Kolejne wzmianki na temat kaplicy, które zostały odnotowane przez badaczy, pochodzą dopiero z 1552 r., kiedy jej właścicielem był Matthias III Zimmermann²⁶. Niestety nie wiadomo, kiedy i w jakich okolicznościach ród Zimmermannów nabył prawa do niej. Zgodnie z treścią

²⁴ Th. HIRSCH, op.cit., s. 413; K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 281.

²⁵ Miejsca pochówku nie precyzuje szczegółowo opisująca wydarzenia roku 1411 *Die Danziger Ordenschronik*, zob. *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 4, hrsg. v. Theodor HIRSCH, Max TÖPPEN, Ernst STREHLKE, Leipzig 1870, s. 376–378. O pochówku burmistrzów przed kaplicą św. Jadwigi wspomniano dopiero w kronice Eberharda Böttchera z 1616 r., zob. Eberhard BÖTTCHER, *Chronik der Marienkirche in Danzig: das „Historische Kirchen Register“ von Eberhard Böttcher (1616): Transkription und Auswertung*, ed. Christofer HERRMANN, Edmund KIZIK (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 67), Köln 2013, s. 350. Oczywiście nie można wykluczyć, że informację na temat lokalizacji pochówku autor zaczerpnął z dawniejszych źródeł, jednak fakt, iż odnosi się on do współczesnej mu numeracji płyt nagrobnych w kościele NMP, zdaje się przemawiać za tym, że określił on miejsce spoczynku burmistrzów na podstawie identyfikacji tego nagrobka.

²⁶ Th. HIRSCH, op.cit., s. 413; K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 281. Matthias III Zimmermann (ok. 1490–1556) był witykiem kościoła NMP (1535), następnie ławnikiem (1538) i rajcą (1540), zob. Dorothea WEICHBRODT, *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, Bd. 1, Klausdorf/Schwentine 1988, s. 500; Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk (dalej cyt. BG PAN), Ms. 487, k. 160r.

późniejszych źródeł najprawdopodobniej stało się to jeszcze za życia burmistrza Matthiasa II Zimmermanna²⁷ – zapewne na początku XVI w., w okresie rozkwitu jego kariery: w latach 1503–1508 oraz 1510 był on bowiem burgrabią królewskim w Gdańsku, od roku 1504 aż do śmierci w 1513 r. pełnił urząd burmistrza²⁸. Również w 1504 r. król Aleksander Jagiellończyk nadał mu tytuł szlachecki. Posiadanie własnej kaplicy w świątyni parafialnej, w pobliżu kaplic rodów Bischoffów i Ferberów²⁹, bez wątplenia podkreślało rangę Zimmermannów. Warto zaznaczyć, że kaplica nie stała się miejscem pochówku burmistrza, który wraz z żoną Dorotą spoczął w bardzo prestiżowym miejscu kościoła, w skrzyżowaniu naw pod łukiem tęczowym (płyta nr 32). Zakupu tego miejsca burmistrz dokonał po śmierci żony w 1511 r.³⁰

Kaplica Grobu Świętego natomiast miała zostać ufundowana ok. 1415 r., choć data ta nie jest pewna³¹. Zdaniem Theodora Hirscha i Paula Simsona fundacji kaplicy dokonała gildia Grobu Świętego, instytucjonalnie związana ze szpitalem św. Gertrudy³². Średniowieczne informacje na temat kaplicy są bar-

²⁷ Zapis w rejestrze kaplic z lat 1579–1580 mówi o przeznaczeniu przez burmistrza Zimmermanna czynszu na rzecz kaplicy, zob. BG PAN, Ms. 487, k. 160r.

²⁸ Joachim ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, Bd. 1: 1342–1525, Hamburg 1991, s. 465.

²⁹ Z obydwoma rodami Matthias II Zimmermann był spowinowacony: jego matka, Katarzyna Illhorn poślubiła w drugim małżeństwie burmistrza Philippa Bischofa; z kolei w 1475 r. on sam poślubił Dorotheę, córkę burmistrza Jana Ferbera, co, jak zauważył Joachim Zdenka, mogło przyczynić się do tempa rozwoju jego kariery w strukturach władz miasta, zob. idem, *Zimmermann Matthias*, [in:] *Gedanopedia*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZIMMERMANN_MATTHIAS [dostęp z 1 XI 2020 r.]; idem, *Rats- und Gerichtspatriziat*, s. 464.

³⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt. APGd), Kościół ewangelicki, Najświętszej Marii Panny, sygn. 354/348, s. 19; zob. także: Gregorius FRISCH, *Der Sankt Marien Pfarrkirchen in Dantzig inwendige Abriss*, wyd. Katarzyna CIEŚLAK, Gdańsk 1999, s. 150–151.

³¹ Tego roku miała nastąpić konsekracja ołtarza kaplicy, o czym dawniej informowała umieszczona w jego pobliżu tablica z inskrypcją, której treść przytoczył Valentin Schlieff (1680–1750) w notatce dopisanej do aneksu odpisu rejestru kaplic z lat 1579–1580: „Consecratum est hoc Altare per Reverendum Dominum Albertum Episcopum Enensem et Suffraganem Posnaniensem Sabbatho post omnium Sanctorum in honorem Annunciationis Marie Virgins, Sanctorumque Simonis et Judae ac Bartholomai Apostolorum necnon Sanctorum Georgii, Christophori et Adriani Martyrum atque Brigittae Anno Salutis 1415”; zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 325v. Wobec faktu, że już w okresie nowożytnym kaplica znajdowała się pod zarządem wotryków kościoła mariackiego, a przynajmniej od lat czterdziestych XIX w. przechowywano w niej elementy wyposażenia pochodzące z różnych kaplic i ołtarzy tej świątyni, należy z dużą ostrożnością podchodzić do określania czasu powstania na podstawie tej tablicy, która była ruchomym elementem wyposażenia. Dodatkowe wątpliwości budzi fakt, że treść inskrypcji w żaden sposób nie odnosi się do poświęconego w dokumencie z 1483 r. wezwania Grobu Świętego (zob. niżej).

³² Głównym celem jej istnienia było prawdopodobnie zapewnienie chrześcijańskiego pochówku ubogim i podróżnym. Niestety znane nam źródła średniowieczne milczą na temat działalności tej korporacji. Starszych gildii Grobu Świętego wymieniał jeden z listów rady z 1551 r.,

dzo skąpe. Jeden z zapisów ordynacji kościoła NMP, pochodzący z ok. 1483 r., wskazywał na konieczność naprawy wielkiego okna ponad ołtarzem głównym³³. Dwie trzecie kosztów miał ponieść kościół NMP, pozostałą część mieli uiścić „vorstender van Sancte Gertruten”, ze względu na ich zarząd nad kaplicą Grobu Świętego³⁴. Na podstawie tego zapisu w okresie nowożytnym wysnuwano wnioski, że zarządcy szpitala św. Gertrudy mieli tylko jedną trzecią praw do kaplicy Grobu Świętego, pozostała ich część należała natomiast do wotryków kościoła NMP³⁵. Bardziej prawdopodobna wydaje się jednak interpretacja E. Keysera, który słusznie zauważył, że podział kosztów wynikał z ogromnych rozmiarów okna kaplicy, którego naprawa przekraczała możliwości finansowe bractwa³⁶. Nie było ono zresztą w stanie udźwignąć nawet części kosztów, o czym przekonuje wzmianka z 22 VIII 1484 r., zgodnie z którą rada miasta miała zagrozić zarządcom szpitala utratą praw patronackich nad kaplicą w związku z niewywiązaniem się przez nich z obowiązku naprawy okna³⁷. Jeszcze w 1552 r. w kaplicy pełniło posługę dwóch kapłanów, otrzymujących wynagrodzenie w wysokości 24 grzywien rocznie³⁸.

O wiele bardziej obszerny jest materiał źródłowy dotyczący kaplicy św. Bartłomieja i to historię tego ośrodka liturgicznego prześledzimy dokładnie, opierając się na dotychczasowych ustaleniach badaczy i zachowanych dokumentach. Kaplica została ufundowana 27 XI 1451 r. przez Clausa Stufinga na mocy testamentu, sporządzonego w porozumieniu z jego siostrą Barbarą³⁹. Data fundacji kaplicy wydaje się dość późna, biorąc pod uwagę to, że architektoniczna przestrzeń kaplicy była gotowa do liturgicznego wykorzystania

por. Th. HIRSCH, op.cit., s. 192, 414; P. SIMSON, op.cit., s. 121, 219; zob. Adam SZARSZEWSKI, *Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich*, [in:] *Kaci, święci, templariusze*, red. Błażej ŚLIWIŃSKI (Studia z dziejów średniowiecza, t. 14), Malbork 2008, s. 343.

³³ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 406v–407r: „Item to weten dat groote fenster Boven deme hogen altare in des hilgen graves Capelle So dat sulve fenster gebrek worde krygen So man dat beteren und maken sulde. So sal de kerke twedel urstan und de vorstender van Sante Gertruten dat drudde deyl, solen ok ustaen van der Capellen wegen des hilgen graves”.

³⁴ Ordynacja kościoła NMP z 1389 r. nakazywała właścicielom kaplic ich utrzymywanie wraz z dachem i oknem, zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 404v.

³⁵ Świadczą o tym zapisy nowej ordynacji kościoła z 1612 r. odnoszące się do zarządzanej wówczas już wyłącznie przez wotryków kościoła NMP kaplicy św. Gertrudy, zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 419r; APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 46, s. 56.

³⁶ K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 58.

³⁷ Th. HIRSCH, op.cit., s. 416; K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 58; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 283.

³⁸ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 269r. Zob. także: K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 58; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 283.

³⁹ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 91. Nowożytnie odpisy tego dokumentu także w: APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 95, s. 37–39; BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 292r–294r. Główne postanowienia dokumentu omawiali: Th. HIRSCH, op.cit., s. 415; K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 281.

zapewne już w latach dwudziestych XV w., gdy ufundowano kaplice św. Jakuba i Jedenastu Tysięcy Dziewic w południowej części chóru (odpowiednio w 1423 i przed 1425 r.). Dokument z 1451 r. jasno wskazuje jednak, że Claus Stufing kaplicę ufundował („gestiftet”), nie zaś odkupił od wcześniejszych właścicieli czy rady miasta⁴⁰. Dokument fundacyjny następująco określa lokalizację kaplicy: „eyne Capelle in der pfarkirche unser lieben frauwen bynnen der Rechten Stadt Danczik, hynder dem hogen Altar, die ander an dem ostende, nehst bey des heiligen grabes Capelle, in das Suden gelegen [...]”⁴¹, czyli za ołtarzem głównym kościoła NMP, na południe od kaplicy Grobu Świętego. Fundację testator uposażył domem sąsiadującym z Dworem Artusa od strony ratusza⁴². Opiekę nad sprawami kaplicy (finanse, zatrudnianie kapłanów) mieli sprawować czterej prowizorzy („Vorwesern”). Ich funkcję mieli pełnić Heinrich Hatekanne⁴³ i Christofer Keylenstein (jako przedstawiciele fundatora) oraz Johann Schultze i Hans Runaw (jako przedstawiciele zmarłej żony Clausa Stufinga, Doroty)⁴⁴.

W dniu 18 I 1457 r. fundator dokonał zmiany niektórych punktów swojej ostatniej woli, co zostało potwierdzone dokumentem z 2 II 1472 r.⁴⁵ Uposażenie kaplicy zwiększyło się na mocy tej decyzji m.in. o 200 grzywien z domu Hansa Runawa przy ulicy Ogarnej, które ten był dłużny testatorowi. Warto także zaznaczyć, że w dokumencie tym wezwanie kaplicy określono jako „in honorem Beatorum Bartholomei et Andree apostolorum”.

⁴⁰ Wobec braku danych na temat dokładnego czasu fundacji kaplic przylegających do prezbiterium od strony północnej trudno stwierdzić, czy późne wykorzystanie kaplicy było wyjątkowym zjawiskiem. Bez wątplenia za najbardziej atrakcyjne i reprezentacyjne uchodziły kaplice przylegające do transeptu i to one zajmowane były w pierwszej kolejności, jednak szczegółowe omówienie tego problemu wykracza poza ramy tematyczne niniejszego opracowania.

⁴¹ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 91.

⁴² Ibid.: „mein Erbe nehst am König Artus Hoffe gelegen zu Rotthause werts”. Sześć grzywien czynszu z tego domu miało być każdego roku przekazywanych jako wynagrodzenie dla zatrudnionego w kaplicy kapłana, pozostałe dochody miały zaś pokrywać wszelkie wydatki związane z utrzymaniem kaplicy i wspomnianego domu. Testator przewidywał także możliwość zatrudnienia jeszcze jednego kapłana, gdyby pozwoliła na to wysokość czynszów z wspomnianej nieruchomości.

⁴³ Heinrich Hatekanne (ok. 1420–1470), rajca ok. 1457 r., zob. Joachim ZDRENKA, *Rats- und Gerichtspatriziat*, s. 291. Niestety nie udało się ustalić szczegółów biografii pozostałych prowizorów.

⁴⁴ W przypadku śmierci któregoś z nich jego obowiązki miał przejąć inny członek jego rodziny lub spadkobierca, gdyby zaś było to niemożliwe, pozostali zarządcy mieli wybrać następcę spośród uczciwych mieszkańców miasta.

⁴⁵ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 96. Zob. także: K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 281–282.

W latach 1466–1468, już po śmierci Clausa Stufinga, toczył się spór o obsadzenie wikarii w kaplicy św. Bartłomieja⁴⁶. W dniu 4 IV 1466 r. wikariuszem ołtarza św. Bartłomieja, Andrzeja i – co warte podkreślenia – Jadwigi („sub titulo beati Bartholomei Andree et Hedwigis”) w gdańskim kościele mariackim, a także ołtarza NMP w kościele św. Mikołaja w Elblągu mianowano Johanna Runawa, który tego samego dnia otrzymał święcenia kapłańskie w Gnieźnie⁴⁷. Wydaje się, że był on synem wspomnianego w dokumencie fundacyjnym prowizora kaplicy, Hansa Runawa. Prawa Johanna do objęcia tej wikarii mieli podważać gdańscy mieszczanie Johann Wideler⁴⁸ oraz niejaki Frohn⁴⁹, który miał być w tym czasie właścicielem (zarządcą?) domu na rogu Długiego Targu (Langer Markt) i ul. Kramarskiej (Krämergasse)⁵⁰. Mimo tych wątpliwości prawa Johanna Runawa do objęcia wikarii zostały potwierdzone 16 XII 1467 r. przez gdańskiego oficjała⁵¹. Sprawę na korzyść kapłana ponownie rozstrzygnął 23 XII 1468 r. kanonik wrocławski i prokurator kapituły wrocławskiej Maciej z Raciąża, który uznał także prawa Johanna do dochodów z nieruchomości obok Dworu Artusa⁵².

Dnia 10 IV 1472 r. Heinrich Tegeler dokonał zapisu testamentowego na rzecz „sunte Bartholomewes kappelle” w wysokości 24 grzywien⁵³. Występujące w tym dokumencie liczne zapisy na rzecz członków rodziny Runaw i Johanna Schultzego pozwalają przypuszczać, że Heinrich Tegeler był najpewniej spokrewniony z prowizorami kaplicy⁵⁴.

W tym samym roku praw do kaplicy św. Bartłomieja i jej majątku na rzecz Johanna Schultzego oraz dzieci zmarłego Hansa Runawa: Johanna, Elzebeth i Jacoba zrzekli się dwaj jej prowizorzy: Niclis Scherer oraz Balthasar Bruggemann, jako pełnomocnik swojego pasierba Georga Brakelandta⁵⁵. Zgodnie

⁴⁶ Dotyczące go źródła w większości się nie zachowały, dlatego zostanie on zrelacjonowany na podstawie ustaleń E. Keysera, zob. K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57.

⁴⁷ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 109.

⁴⁸ Zdaniem P. Olińskiego mieszczanin ów był krewnym fundatora kaplicy, zob. P. OLIŃSKI, op.cit., s. 282.

⁴⁹ Chodzi zapewne o kupca Hansa Frohna, zob. D. WEICHBRODT, op.cit., Bd. 2, s. 269.

⁵⁰ K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57.

⁵¹ Ibid.

⁵² APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 115.

⁵³ APGd, Sąd ławniczy, sygn. 300, 43/2b, k. 263v.

⁵⁴ Ibid. W końcowych postanowieniach testator przekazał także prawa do połowy nieruchomości położonej przy ratuszu Johannowi Schultzemu i jego przyjaciółom, prawdopodobnie nie chodziło jednak o nieruchomość należącą do majątku kaplicy. Wkrótce potem Johann Schultze i Peter Runaw młodszy przekazali te prawa Jacobowi Buschemu, por. *ibid.*, k. 268v.

⁵⁵ APGd, Sąd ławniczy, sygn. 300, 43/2b, k. 278v–279r. Zdaniem E. Keysera, który dysponował pełniejszym zasobem źródeł, Brakelandt zrzekł się praw do kaplicy 26 VIII 1472 r., Scherer zaś 11 IX 1472 r., zob. K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 57. W księdze sądu ławniczego obydwie transakcje opisane są pod tą drugą datą, zob. APGd, Sąd ławniczy, sygn. 300, 43/2b,

z zapisami księgi sądu ławniczego zachowali oni dla siebie tylko po jednej trzeciej dochodów z domu przy ulicy Ogarnej⁵⁶. W ostatnich dziesięcioleciach XV w. pełnię praw patronackich nad kaplicą sprawowali więc spadkobiercy Clausa Stufinga ze strony jego żony Doroty. W 1507 r. musiały pojawić się pewne wątpliwości co do stanu prawnego kaplicy, gdyż 15 maja tego roku gdański oficjał wydał dokument potwierdzający zrzeczenie się przez Georga Brakelanta i Balthasara Brugemanna praw do kaplicy św. Bartłomieja i jednocześnie zachowanie przez pierwszego z nich i jego żonę prawa do kościelnego pochówku⁵⁷. Natomiast nieco później, 9 lipca został wydany dokument, potwierdzający zrzeczenie się praw do kaplicy przez N. Scherera i B. Brugemanna⁵⁸.

Kolejne informacje na temat kaplicy i jej majątku pochodzą dopiero z 15 VI 1537 r. W *Liber Memorandorum* odnotowano spór, jaki toczył syn zmarłego Hansa Reichenbacha⁵⁹, jego ojczym Steffen Miesch oraz poznański złotnik Benedict Cammin z Lorentzem Hassem, który, zdaniem tych pierwszych, bezprawnie zamieszkiwał dom położony przy Długim Targu, obok Dworu Artusa, należący do majątku „der Capelle S. Hedwigen. In unser lieben frawen Kyrchen”⁶⁰. O tym, że podstawą konfliktu była w istocie kaplica św. Bartłomie-

k. 278v–279r. Nicolaus Scherer uzyskał prawa do kaplicy przez Nikolasa Krevetego oraz jego siostrę Dorotę, żonę Michaela Templina, którzy byli spadkobiercami Clausa Stufinga, zob. *ibid.*, k. 279r; P. OLIŃSKI, *op.cit.*, s. 282.

⁵⁶ *Ibid.*, k. 278v–279r.

⁵⁷ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 151.

⁵⁸ APGd, Dyplomy, sygn. 300, D/70, 123. Nowożytny odpis tego dokumentu znajduje się także w BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 290r–291v. Jest to potwierdzenie dokumentu datowanego na 13 IX 1482 r. Jego treść (poza dodanymi w 1507 r. wstępem i zakończeniem, a także drobnymi różnicami w pisowni – również imion i nazwisk) w pełni zgadza się z zapiskami w księdze sądu ławniczego z 11 IX 1472 r. Poza datą roczną, różniącą się o dekadę, obydwa dokumenty są datowane w podobny sposób – na piątek po święcie Narodzenia NMP (w 1472 r. dzień ten przypadał na 11, w 1482 r. na 13 września). Ponieważ nie zachowały się księgi sądu ławniczego obejmujące rok 1482, nie sposób jest stwierdzić, czy rzeczywiście w tym roku przekazanie praw do kaplicy wymagało ponownego potwierdzenia, czy też data dokumentu źródłowego podana w dokumencie z 1507 r. jest efektem pomyłki, a za podstawę sporządzonego wówczas odpisu posłużyły zapisy księgi sądu ławniczego z 11 IX 1472 r. Zdaniem E. Keysera i P. Olińskiego potwierdzenie przekazania praw do kaplicy w roku 1482 było konieczne wskutek śmierci Runawa, przy czym badacze ci nie precyzują, którego przedstawiciela tego rodu mają na myśli – Hansa, jednego z pierwszych zarządców kaplicy, czy też wikariusza Johannes, zob. K. GRUBER, E. KEYSER, *op.cit.*, s. 57; P. OLIŃSKI, *op.cit.*, s. 282. Prawdopodobnie chodziło o Hansa, określonego w dokumencie z 1507 (1482) r. jako zmarły. Jak wskazują zapisy księgi sądu ławniczego, ten zmarł jednak już przed 11 IX 1472 r. Brak pełnego zasobu źródeł do dziejów kaplicy uniemożliwia jednoznaczne rozstrzygnięcie kwestii dokumentu z 1507 r., większość argumentów przemawia jednak za tym, że powstał on na podstawie zapisów księgi ławniczej z 1472 r.

⁵⁹ Prawdopodobnie również nosił imię Hans, o czym przekonuje treść kolejnych źródeł, zob. niżej.

⁶⁰ APGd, Księgi miejskie, sygn. 300, 59/9, s. 61.

ja, przekonuje dalsza część źródła, w którym czytamy, że stało się to wbrew woli nieżyjącego już fundatora „Nyclasa Stufincka”. Lorentz Hasse przedstawił jednak stosowną umowę zawartą 9 V 1519 r. z Dominikiem Reichenbachem, poświadczającą, że nabył prawo do zamieszkiwania tego domu za 24 grzywny rocznego czynszu. Wspomiane źródło jest istotne dla naszych rozważań, ponieważ jest to pierwszy bezpośredni dowód na to, że interesującą nas kaplicę w XVI w. określano jako kaplicę św. Jadwigi, nie zaś św. Bartłomieja.

Kolejnym tego potwierdzeniem jest wpis w *Liber memorandorum* z 7 VIII 1549 r.⁶¹ Zgodnie z jego treścią rada miasta porozumiała się po długich pertraktacjach z „patronami fundacji i kaplicy św. Jadwigi” („patronen des Stiffts und Capelle S. Hedwiges”) w sprawie zakupu domu obok Dworu Artusa, który miał zostać przeznaczony na siedzibę sądu ławniczego⁶². Rada zobowiązała się do płacenia 45 grzywien rocznego czynszu, które – zgodnie z wolą testatora (niewymienionego tu z nazwiska Clausa Stufinga) – miano oddawać na rzecz kaplicy⁶³. Do sprzedaży domu doszło dopiero w 1553 r., na warunkach zgodnych z wcześniejszymi ustaleniami⁶⁴. W związanych z tą transakcją w dokumentach kaplica określana była zgodnie ze swym pierwotnym wezwaniem – jako „Capella Sⁱ Bartholomai”⁶⁵. Patronami kaplicy byli w owym czasie wymienieni w dokumencie z 1537 r. młodszy Hans Reichenbach i Benedict Cammin, a także syn drugiego z nich Erasmus Cammin oraz Matthias Schwabe.

Dnia 16 I 1581 r. rada miasta zawarła kolejną umowę z patronami „der Capellen St Bartholomes”: Erasmusem i Jacobem Camminami z Poznania oraz Thomasem Schultzem i Andreasem Heilsbergenem⁶⁶. Dokument dotyczył uregulowania zaległego czynszu za okres od 1570 r., kiedy to, być może w związku ze śmiercią ostatniego wikariusza, kaplicę przestano wykorzystywać w dotychczasowych celach („nachdem der Capellen gebrauch abgegangen [ist]”). Ustalono, że 400 grzywien z należnych 495 zostanie przeznaczony na rzecz Gimnazjum św. Trójcy, natomiast pozostałych 95 grzywien przekazano

⁶¹ Ibid., s. 407.

⁶² Ibid.

⁶³ Zastrzeżono jednocześnie, że gdyby z czasem charakter tej fundacji uległ zmianie, czynsz nadal będzie wypłacany i, zgodnie z wolą testatora, przeznaczany za zgodą rady przez patronów „ad pius usus”.

⁶⁴ Zapisy kontraktu z 1553 r. znane są z odpisów dwóch dokumentów: biskupiego potwierdzenia cesji praw do tej nieruchomości z 29 XII 1556 r. (odpisy nowożytnie w: APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 95, s. 40–44 oraz BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 308v–319r) oraz z kontraktu z 16 I 1581 r., por. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 294v–295v. O sprzedaży domu informowali: Th. HIRSCH, op.cit., s. 415; K. GRUBER, E. KEYSER, op.cit., s. 58; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 283.

⁶⁵ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 308v.

⁶⁶ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 294v–295r.

zarządcom kaplicy⁶⁷. Zaznaczono przy tym, że umowa nie zmienia postanowień wcześniejszego kontraktu w sprawie dalszego wypłacania 45 grzywien czynszu na potrzeby kaplicy.

Po raz ostatni z prowizorami kaplicy św. Bartłomieja spotykamy się w 1586 r. W dniu 14 sierpnia tego roku Jacob Cammin z Poznania, Hans Schwabe z Nowego Stawu i Thomas Schultze z Gdańska zawarli kontrakt z zarządcami szpitala św. Gertrudy – Dirckiem von Schölle i Hendrichem von Reden – dotyczący rezygnacji z praw do „Capelle in der Pfarckirchen [...] hinter dem grossen Altar in der Ehren des heiligen St. Barteles und St. Andreß” na rzecz szpitala⁶⁸. Dokument informuje o wcześniejszej sprzedaży domu koło Dworu Artusa i o należnym patronom z tego tytułu czynszu w wysokości 45 grzywien⁶⁹. Dotychczasowi zarządcy kaplicy oświadczyli, że większość z nich mieszka poza Gdańskiem, co uniemożliwia im właściwy nadzór nad sprawami tej fundacji. Dlatego też, w trosce o możliwie najlepsze jej wykorzystanie na rzecz ubogich, za wiedzą i zgodą rady miasta, postanowili zrzec się praw patronackich i zarządu nad kaplicą, a także należących do niej dochodów na rzecz starszych szpitala św. Gertrudy. Przekazano im także wszystkie dokumenty związane z kaplicą oraz wyposażenie ołtarza w postaci paramentów, drewnianego relikwiarza w kształcie ręki, dwóch mszałów i jednego ewangeliarza⁷⁰. W zakończeniu dokumentu zmieniono nieco pierwotne postanowienie: praw patronackich na rzecz zarządców szpitala zrzekli się J. Cammin i H. Schwabe, natomiast zamieszkujący w Gdańsku T. Schultze postanowił je przekazać podopiecznym tej instytucji, na wypadek, gdyby ktoś z grona dawnych patronów wymagał opieki szpitala⁷¹. Kontrakt został potwierdzony przez radę miasta 2 V 1587 r.

⁶⁷ BG PAN, sygn. Ms. 428, k. 295v: „Und sol aber durch diese beliebung den vorigen Contract und jährlichen Zinsern der 45 Mark, so der Capellen gehörig nicht benohmmen sein, alles ohngefährde und argelist”. Zob. także: Th. HIRSCH, op.cit., s. 415.

⁶⁸ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 296r–298v.

⁶⁹ Na potwierdzenie tej transakcji zarządcy kaplicy przedstawili biskupi akt konsystorski.

⁷⁰ Ibid., k. 297v: „[...] eine bundte samten decke mit einem gulden bodem, item eine bundte farbe decke Roth und Weiß, noch eine blauwer decke mit dem apparat auff das Altar gehörig. Item eine Rott Sammet Casel /mit einem golden Boden, noch ein roth ... Kasel/ mit der Zubehörung so viel vorhanden, Item eine grün geblümte samet Caseel mit der Zubehörung, so viel vorhanden. Item ein Roth damaßken Cassel mit der Zubehörung, ein Rott sammeten Cassel mit einem gulden bodem mit der Zubehörung, item ein Rote Wollen Cassel von rothem gewandt mit Zubehörung so viel vorhanden, item eine Schwartze Schamlotten Kassel mit Zubehörung so viel vorhanden, item noch eine Rothe Kassel von rothem gewandt mit der Zubehörung so viel vorhanden eine grüne und rote geblümte kanckens Kassel, item ein Roth seiden und gelbe geblümbte kenckens Cassel, item noch eine höltzerne hände, noch zwey Meßbücher item ein lateinisch Evangelium Buch etc [...]”.

⁷¹ Ibid., k. 298r: „Zu beschluß dieses wir gebethen und begehret, da unter den befreundten jemandes benottürftiget were das dieselben nebenst anderen solcher des Spitals gerechtigkeit geniessen möchten. Darauff dann mir Jacob Kamin von Posen alß letzten Erbnahmen desselben

Nie jest jasne, w jaki sposób szpital św. Gertrudy korzystał z nowo uzyskanych praw patronackich do kaplicy św. Bartłomieja. Najprawdopodobniej ograniczało się to do pobierania należnego mu czynszu w wysokości 45 grzywien. Warto zaznaczyć, że kilka lat wcześniej, w 1579 r., wityrcy kościoła NMP wezwali do siebie zarządców szpitala św. Gertrudy w celu uzyskania informacji na temat majątku należącej do nich kaplicy Grobu Świętego (św. Gertrudy), który, podobnie jak dochody innych kaplic i ołtarzy, miał zasilić budżet gdańskiego Gimnazjum⁷². W sporządzonym przy tej okazji rejestrze odnotowano, że kaplica otrzymywała dawniej czynsz z domu przy ul. Złotników (Goldschmiedegasse), który był przeznaczony na wikt dla dwóch kapłanów, jednak został on zawłaszczony przez szpital św. Gertrudy. Prowizorzy szpitala utrzymywali, że dochody ze wspomnianego domu muszą być przeznaczane na utrzymanie szpitala⁷³. Już w 1537 r. jego ówczesny zarządca Vincentius Anholt nakazał przeniesienie sreber i sprzętów ołtarzowych z kaplicy w kościele NMP do zarządzanej przezeń instytucji⁷⁴. Theodor Hirsch przypuszczał, że od tego czasu szpital *de facto* przestał zarządzać kaplicą Grobu Świętego⁷⁵. Pozostałe argenteria kaplicy zostały skonfiskowane w 1577 r.⁷⁶, tym samym pozbawiono ją jakiegokolwiek majątku i prawdopodobnie krótko po weryfikacji stanu jej posiadania u schyłku lat siedemdziesiątych XVI w. zarząd nad nią w pełni objęli wityrcy kościoła NMP⁷⁷. Nie bez znaczenia jest tu fakt, że w tym czasie szpital św. Gertrudy miał duże finansowe potrzeby, związane ze zniszczeniem

Stiftes und Hans Schwaben von Neunteich von den Vorstehern obgenannten Spitals eine Verehrung gefolget worden, hingegen aber habe ich Thomas Schultze zu Dantzig auß freyem Willen einen Ius Patronatus den Armen ermelten Spitals abgetreten, davon wir auch die Vorsteher des Hospitals hiermit quittieren⁷⁸.

⁷² Ibid., k. 256v–257r; APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 46, s. 148. Kaplica określona w obu źródłach jako „Sepulchrum Domini das H. Grab oder das heilige Kreutz Sct. Gertruden Capellen”. Kolejne wiadomości z rejestru kaplic relacjonowane będą na podstawie egzemplarza zawartego w BG PAN, sygn. Ms. 487.

⁷³ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 256v–257r.

⁷⁴ Th. HIRSCH, op.cit., s. 415–416; P. OLIŃSKI, op.cit., s. 283.

⁷⁵ Th. HIRSCH, op.cit., s. 416.

⁷⁶ Wartość skonfiskowanych sreber złożonych wynosiła zaledwie 2 grzywny i 6 skojców, zob. APGd, Kamlaria, sygn. 300, 12/1067, s. 59. Kaplica została określona w owym źródle jako kaplica Krzyża Św., w związku z czym Antoni R. Chodyński utożsamiał ją błędnie z kaplicą złotników (w źródłach z lat siedemdziesiątych XVI w. określana jako kaplica Adolfa), zob. Antoni R. CHODYŃSKI, *Straty w gdańskich zasobach dzieł złotniczych w 1577 roku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 41: 1993, z. 3, s. 396. Opracowanie A. R. Chodyńskiego zawiera więcej nieścisłości dotyczących nazewnictwa i lokalizacji wzmiankowanych przestrzeni liturgicznych.

⁷⁷ Pierwszym źródłem potwierdzającym przejście kaplicy pod zarząd wityryków świątyni NMP jest ordynacja kościoła z 1612 r., zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 419r. Zaznaczono tam jednak, że wityrcy zarządzają tą kaplicą już od dawna, przy czym, jak wspomniano, odwołując się zapewne do zapisu we wcześniejszej ordynacji, dotyczącego naprawy okna, uznano, że od początku kaplica ta w 2/3 była własnością kościoła, a tylko w 1/3 szpitala św. Gertrudy.

jego siedziby w czasie konfliktu z królem Stefanem Batorym w 1576 r. i koniecznością wybudowania nowego gmachu. Nowy budynek szpitala, mieszczący także kaplicę, powstał w latach 1581–1582⁷⁸. Bez wątplenia pozyskanie w 1586 r. 45 grzywien czynszu z tytułu sprawowania zarządu nad kaplicą św. Bartłomieja stanowiło cenny wkład w finansowanie codziennego funkcjonowania szpitala św. Gertrudy i to zapewne korzyść majątkowa była głównym powodem, dla którego zarządcy tej instytucji przejęli fundację Clausa Stufinga.

Najwyraźniej ok. połowy XVII w. postanowiono jednak odzyskać prawo do własności szpitala ulokowanej w kościele NMP, a starania te dokumentuje spisany przez Michaela Fischera obszerny *Memoriał*, dołączony do kopii rejestru kaplic z lat 1579–1580 w Ms. 487 z Biblioteki Gdańskiej PAN⁷⁹. Jego treść dotyczy kaplic Grobu Świętego oraz św. Bartłomieja i świadczy o tym, że już w XVII w. zawile losy obu ośrodków liturgicznych budziły wątpliwości. We wstępie *Memoriału* zaznaczono, że kaplica Grobu Świętego, choć nie przynosi kościołowi Mariackiemu specjalnych korzyści, była przez niego użytkowana już od wielu lat⁸⁰. Prowizorzy szpitala św. Gertrudy mieli się w jej sprawie zgłaszać w bliżej nieokreślonej przeszłości, twierdząc, że mają do niej prawo, i powołując się na dokumenty, których jednak nie przedstawiali zarządcom kościoła parafialnego. Dopiero 16 III 1656 r. zarządcy szpitala Hans Wahl, Hans Krickel i Daniel Stüwe zjawili się w „Sprechstübchen” wityrków mariackich, przedstawili swoją prośbę, którą poparli znajdującymi się w ich posiadaniu dokumentami⁸¹. Twierdzili, że należy im się co prawda kaplica, ale nie ta (kaplica Grobu Świętego), lecz inna, która została ufundowana ku czci św. Apostołów Bartłomieja i św. Andrzeja. Następnie mieli oni opuścić siedzibę wityrków i poszukiwać tej kaplicy w kościele. Znaleźli swoich patronów na ołtarzu, jednak nie w kaplicy Grobu Świętego, lecz w sąsiedniej, uznając, że to właśnie ta kaplica im się należy i zamierzali domagać się swoich praw. Nie jest jasne, co działo się w kolejnych latach po tym wydarzeniu. Następną próbę odzyskania kaplicy zarządcy szpitala podjęli zapewne w 1668 r. W dniu 15 sierpnia tego roku przekazali oni wityrkom kościoła NMP dokumenty związane z kaplicą

⁷⁸ Adam SZARZEWSKI, *Szpital św. Gertrudy*, [in:] Gedanopedia, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=SZPITAL_%C5%9AW._GERTRUDY [dostęp z 7 XI 2021 r.].

⁷⁹ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 299r–425v.

⁸⁰ *Ibid.*, k. 299r.

⁸¹ Były to: 1. Uwierzytelniony w 1557 r. przez radę Poznania na prośbę Benedicta Cammina akt fundacji kaplicy św. Bartłomieja; 2. Biskupie potwierdzenie sprzedaży domu obok dworu Artusa z 1553 r.; 3. Kontrakt dotyczący uiszczenia przez radę miasta należności za zaległe czynsze; 4. Cesja praw i majątku kaplicy na rzecz szpitala św. Gertrudy z 1586 r.). Zdaniem Th. Hirscha zarządcy szpitala św. Gertrudy chcieli wykorzystywać kaplicę w celach grzebalnych, źródła zawarte w rękopisie Ms. 487 nie przekazują jednak żadnych informacji na temat ich motywacji, por. Th. HIRSCH, *op.cit.*, s. 416.

św. Bartłomieja⁸². Jednak dopiero 10 lat później wszczęli proces o odzyskanie zarządu nad kaplicą, który toczył się od 9 VII do 10 XI 1678 r. Przebieg sporu dokumentuje siedem pism procesowych, przytoczonych w *Memoriale* w ich pełnym brzmieniu. Pełnomocnikiem oskarżycieli – prowizorów szpitala – został Johan Ernst Seyler⁸³, natomiast wityryków kościoła NMP reprezentował Samuel Walther⁸⁴. Skarga zarządców szpitala św. Gertrudy z 18 VII 1678 r. dotyczyła „einer grossen Capelle [...] hinter dem grossen Altar gelegen”, ufundowanej rzekomo przez „Niclasa Stufinga” ku czci św. Bartłomieja i św. Andrzeja, którą jednak zdaniem oskarżycieli w późniejszym czasie zaczęto nazywać kaplicą Grobu Świętego, Krzyża i św. Gertrudy i która została przekazana szpitalowi wraz z jej dochodami, dokumentami i wyposażeniem przez następców fundatora⁸⁵. Zaznaczono także, że szpital wciąż otrzymuje należący do kaplicy czynsz. Oskarżyciele domagali się przywrócenia im faktycznych praw do kaplicy w kościele NMP, przy czym zobowiązano się do rekompensaty ewentualnych kosztów, które jej dotychczasowi zarządcy mogli ponieść w związku z utrzymaniem okna lub innymi potrzebami kaplicy. Z pisma wynika, że zarządcy szpitala, w przeciwieństwie do ich poprzedników z roku 1656, utożsamiali kaplicę św. Bartłomieja z kaplicą Grobu Świętego. To m.in. ten mankament wykorzystał w odpowiedzi z 27 sierpnia pełnomocnik oskarżonych, zaznaczając, że wezwania obu kaplic nie są zgodne oraz że dokument fundacyjny, określając lokalizację kaplicy św. Bartłomieja, wyraźnie rozróżniał oba te obiekty⁸⁶. Zauważył także, że oskarżyciele nie przedstawili wspomnianych w akcie cesji praw do kaplicy dokumentów (biskupiego potwierdzenia sprzedaży należącej do kaplicy nieruchomości oraz dotyczącego tej samej sprawy kontraktu z radą miasta). W odpowiedzi na to pismo pełnomocnik oskarżycieli utrzymywał, że kaplica, której dotyczą przedłożone dokumenty, to właśnie kaplica za ołtarzem głównym (św. Gertrudy), m.in. dlatego, iż za ołtarzem głównym mieści się tylko jedna taka przestrzeń, o czym mógłby zaświadczyć nawet niewidomy, gdyby zaprowadzono go w to miejsce⁸⁷. Oskarżyciel wskazał ponadto, że przed kaplicą znajduje się płyta nagrobna należąca do szpitala św. Gertrudy, co jest kolejnym dowodem na to, iż prawa do niej powinny zo-

⁸² 1. Potwierdzenie rezygnacji Niclasa Scherera oraz Balthasara Brugemanna z praw do kaplicy św. Bartłomieja z 1507; 2. Akt fundacyjny z 1451; 3. Kontrakt z 1581 dotyczący uiszczenia przez radę miasta należności za zaległe czynsze; 4. Cesja praw i majątku kaplicy na rzecz szpitala św. Gertrudy z 1586 r.

⁸³ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 303r.

⁸⁴ Ibid., k. 304v.

⁸⁵ Ibid., k. 304. Dnia 20 sierpnia pełnomocnik oskarżycieli przekazał wityrykom kościoła NMP akt fundacji kaplicy oraz cesji praw na rzecz szpitala św. Gertrudy, por. *ibid.*, k. 305r.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid., k. 307r.

stać przywrócone szpitalowi⁸⁸. W dalszej części *Memoriału* jego autor wyjaśnił, że kamień nagrobny przed kaplicą Grobu Świętego przekazał szpitalowi Peter Mattissen dopiero w 1671 r., gdy został przyjęty do owego przybytku. Zaznaczono, że zastrzegł on jednak dla siebie i swego syna prawo do pochówku pod nim⁸⁹. Tym m.in. argumentem posłużył się w swej obszernej odpowiedzi pełnomocnik wityrków kościoła NMP, obalając wszystkie tezy strony przeciwnej⁹⁰. Odniósł się także do argumentu pełnomocnika oskarżonych o niewiedomym, twierdząc, że niewiedomy, który dokonując oceny, posiłkowałby się zmysłem dotyku, mógłby stwierdzić, że za ołtarzem głównym w istocie znajdują się dwie kaplice, ponieważ do ulokowanej tam kaplicy prowadzi dwoje drzwi, co nie zmienia faktu, że istnieje tam tylko jedna taka przestrzeń.

Memoriał kończy informacja o wydaniu przez burmistrza 10 IX 1678 r. polecenia zakończenia procesu⁹¹. W sprawie nie wydano wyroku. Później do *Memoriału* dopisano jeszcze informację o tablicy informującej o konsekracji ołtarza w kaplicy Grobu Świętego⁹².

Opracowując dzieje kaplicy św. Bartłomieja, Th. Hirsch korzystał z rękopisu Ms. 487. Potraktował on jednak dość pobieżnie treść *Memoriału*, nie relacjonując przebiegu procesu, nie przedstawiając argumentacji stron, wątpliwości dotyczących niezgodności wezwań poszczególnych fundacji. Trudno stwierdzić, co skłoniło autora do uznania, że kaplice Grobu Świętego i św. Bartłomieja dawniej współistniały w obrębie jednej przestrzeni architektonicznej, nie podał on bowiem żadnego argumentu przemawiającego jednoznacznie za tą teorią. Wydaje się, że do jej wykreowania, prócz dość zawilej historii fundacji Clausa Stufinga, skłoniła badacza obecność dwojga drzwi prowadzących do wnętrza kaplicy. Nie jest jednak wykluczone, że takie rozwiązanie było spowodowane znaczną szerokością kaplicy oraz, być może, jej funkcją liturgiczną⁹³.

⁸⁸ Ibid., k. 307v: „[...] und aus dem stein, der vor derselben Capelle lieget, und dem Hospital St. Gertrud gehöret, zusehen, das das St. Gertruden Hospital in ihrem Wappen und Signet das heil. Creütz, und das grab des Herrn Christi führen theue, worvon die uhrsache auß der Historia St. Gertrudis kan genohmen werden”.

⁸⁹ Ibid., k. 308v.

⁹⁰ Ibid., k. 319r–325v.

⁹¹ Ibid., k. 325v.

⁹² Zob. przyp. 31.

⁹³ Niestety nie mamy żadnych informacji na temat funkcjonowania kaplicy Grobu Świętego w okresie średniowiecza. Choć zarządzali nią wówczas wityrcy szpitala św. Gertrudy, nie jest wykluczone, że mogła być ona wykorzystywana także w liturgii parafialnej, szczególnie u schyłku średniowiecza, gdy – jak się zdaje – zarządcy kościoła NMP uczestniczyli w kosztach jej utrzymania. Być może korzystano z niej podczas obrzędów związanych z obchodami Triduum Paschalnego. W kościele NMP jeszcze przed drugą wojną światową przechowywana była niezachowana dziś animowana figura Ukrzyżowanego Chrystusa z ruchomymi ramionami, zob. Th. HIRSCH, op.cit., s. 418. Rzeźby tego typu wykorzystywane były w uroczystych teatralizowanych obrzędach *Depositio Crucis*, podczas których figurę zdjętego z Krzyża Chrystusa składa-

W świetle przytoczonych informacji spoza Ms. 487 wydaje się natomiast, że w średniowieczu w ciągu kaplic za głównym ołtarzem funkcjonowały tylko dwie przestrzenie sakralne – kaplica Grobu Świętego (il. 8, a) oraz kaplica św. Bartłomieja (il. 8, b), w XVI w. współużytkowana przez spadkobierców Clausa Stufinga oraz Matthiasa Zimmermana i określana jako kaplica św. Jadwigi. O tym, że to ostatnie określenie miało charakter zwyczajowy, przekonuje zestawienie zapisów z ksiąg miejskich z lat 1537 i 1549, w których pojawia się wezwanie św. Jadwigi, a które mają jedynie charakter relacji dotyczących spraw kaplicy, z oficjalnymi kontraktami związanymi ze sprzedażą domu. Ich sporządzenie wymagało zapewne przedłożenia dokumentów poświadczających prawa patronackie i posługiwano się w nich już wyłącznie patrocinium św. Bartłomieja lub św. Bartłomieja i św. Andrzeja, zgodnymi z treścią dokumentów fundacyjnych kaplicy.

Dlaczego jednak kaplicę przestano określać w XVI w. zgodnie z jej pierwotnym wezwaniem? Najprawdopodobniej po nabyciu praw do części kaplicy przez burmistrza Matthiasa Zimmermanna⁹⁴ członkowie jego rodu zaczęli być traktowani jako jej główni właściciele, a pozycję spadkobierców Clausa Stufinga zaczęto marginalizować. Co prawda ci drudzy utrzymywali ufundowaną w 1451 r. wikarię, jednak już w latach trzydziestych XVI w. mieszkali częściowo poza Gdańskiem, co doprowadziło do zatarcia się pamięci o pier-

no do Grobu, zob. Elżbieta PILECKA, Rzeźba „Chrystusa w Grobie” z dawnego kościoła cysterskiej w Chełmnie, [in:] *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutznerowi*, red. Anna BŁĄŻEJEWSKA, Elżbieta PILECKA, Toruń 1999, s. 321–360; Kamil KOPANIA, *Animated sculptures of the crucified Christ in the religious culture of the Latin Middle Ages*, Warszawa 2010. Źródła średniowieczne milczą na temat lokalizacji Grobu Pańskiego w kościele NMP. Nie wiadomo, czy miał on charakter stały, czy też aranżowano go wyłącznie na czas obchodów Triduum Paschalnego. Wydaje się, że ulokowana tuż za głównym ołtarzem kaplica nosząca wezwanie Grobu Świętego stanowiła najbardziej odpowiednie miejsce dla lokalizacji Grobu Pańskiego. Jej znaczne rozmiary pozwalały bez wątpienia na pomieszczenie – czasowe lub stałe – dodatkowego elementu wyposażenia. Obecność dwojga wejść do kaplicy ułatwiałaby natomiast płynny przebieg obrzędów liturgicznych, których elementy miały charakter procesji. Związek Grobu Pańskiego z noszącą jego wezwanie kaplicą sugerował już Marian Kutzner, zaproponowana przezeń lokalizacja po zachodniej stronie ołtarza głównego zdaje się jednak efektem dość pobieżnego potraktowania problematyki kaplic we wschodniej części kościoła i związanych z nimi przekazów źródłowych, zob. Marian KUTZNER, *Die spätmittelalterliche Ausstattung der Marienkirche als Ausdruck der intellektuellen Empfindsamkeit und Religiosität der Danziger Bürger im ausgehenden Mittelalter*, [in:] *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums: Der theologische Aspekt*, hrsg. v. Gerhard EIMER, Ernst GIERLICH, (Kunsthistorische Arbeiten der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 2) Berlin 2000, s. 136, 147, 149 i Abb. 10.

⁹⁴ W świetle przytoczonych wcześniej dokumentów dotyczących historii kaplicy Bartłomieja wydaje się, że z nabyciem praw do kaplicy przez Matthiasa Zimmermanna mogło być związane wystawienie w 1507 r. potwierdzenia wyroku sądu ławniczego dotyczącego zrzeczenia się praw do kaplicy przez część spadkobierców Clausa Stufinga, zob. wyżej.

wotnym wezwaniu kaplicy i przyjęcia (także przez zarządców kościoła NMP) zwyczajowego określenia św. Jadwigi, nawiązującego do patrocinium ołtarza (św. św. Bartłomieja, Andrzeja i Jadwigi) i ikonografii jego nastawy, w której ważne miejsce zajmuje postać śląskiej świętej.

Poza tym, że przed połową XVI w. spadkobiercy fundacji Clausa Stufinga określani byli jako właściciele kaplicy św. Jadwigi, istnieje jeszcze kilka argumentów pośrednich, które przeczą tezie Th. Hirscha o współistnieniu kaplic Grobu Świętego i św. Bartłomieja w obrębie jednej przestrzeni architektonicznej. Pierwszym z nich jest przywołane już w czasie XVII-wiecznego procesu określenie lokalizacji w dokumencie fundacyjnym, które jasno wskazuje, że kaplica św. Bartłomieja znajdowała się za ołtarzem głównym i była drugą („die ander”) kaplicą we wschodnim rzędzie (dosłownie na „wschodnim skraju”), położoną na południe od kaplicy Grobu Świętego („an dem ostende nehst bey des heiligen grabes Capelle, in das Suden gelegen”)⁹⁵. Wydaje się, że gdyby teza Th. Hirscha była trafna, dokument fundacyjny określiłby lokalizację także względem sąsiadującej rzekomo z kaplicą św. Bartłomieja kaplicy św. Jadwigi. Kolejnym pośrednim dowodem jest przywołana już sprawa podziału kosztów naprawy okna kaplicy Grobu Świętego w latach osiemdziesiątych XV w. Gdyby faktycznie oba ośrodki liturgiczne dzieliły centralną kaplicę, w kosztach naprawy wielkiego okna musieliby zapewne partycypować także zarządcy kaplicy św. Bartłomieja⁹⁶.

Ponadto kaplica Bartłomieja nie przestała istnieć w źródłach kościelnych jako oddzielna fundacja dopiero – jak chciał Th. Hirsch – w 1586 r., gdy prawa do niej uzyskali zarządcy szpitala św. Gertrudy i rzekomo połączyli ją z kaplicą Grobu Świętego. Kaplicy św. Bartłomieja nie odnotowuje już rejestr kaplic z lat 1579–1580⁹⁷. Wcześniej, w 1552 r. ówczesny kanonik warmiński Marcin Kromer z ramienia biskupa włocławskiego dokonał wizytacji kościoła NMP, w czasie której powstał dokładny spis poszczególnych kaplic i ołtarzy oraz inwentarz ich wyposażenia. Źródło to, dostępne jeszcze badaczom przed drugą wojną światową, niestety nie przetrwało do naszych czasów⁹⁸. W obu wspomnianych wersjach rejestru kaplic z lat 1579–1580 za-

⁹⁵ APGd, Dypłomy, sygn. 300, D/70, 91.

⁹⁶ Hirsch twierdził, że zarządcy kaplicy Grobu Świętego zostali zobowiązani do pokrycia kosztów utrzymania okna w ordynacji kościelnej już w 1389 r., jednak podana data jest błędna. Tak właśnie datowany jest dokument w nowożytnym odpisie, jednak część ordynacji, dotycząca m.in. sprawy wspomnianego okna, dodana została później, w ostatniej ćwierci XV w., a więc wówczas, gdy kaplica św. Bartłomieja już istniała, zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 406v–407r.

⁹⁷ W obu znanych wersjach rejestru kaplic wymienione są jedynie kaplice Grobu Świętego oraz św. Jadwigi, zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 256v–257v; APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 46, s. 148–149.

⁹⁸ Akta te przed drugą wojną światową znajdowały się Archiwum Miejskim pod sygnaturą GAP, 300, 78/25, nr 696. W swoich pracach wykorzystywali je Th. Hirsch oraz E. Keyser, Wal-

chowały się jednak sporządzone zapewne na podstawie akt Kromerowskich, wykazy liczby kapłanów zatrudnionych w 1552 r. w kaplicach i przy ołtarzach bocznych kościoła NMP wraz z sumami ich dochodów⁹⁹. Spisy te nie wymieniają kaplicy św. Bartłomieja, pojawiają się w nich natomiast kaplica Grobu Świętego oraz kaplica Matthiasa Zimmermanna, w rejestrze z lat 1579–1580 określona jako „kaplica św. Jadwigi”. Zgodnie z treścią źródła w tej ostatniej było zatrudnionych w 1552 r. dwóch kapłanów, przy czym istotny jest sposób zapisu tej informacji. W obu wersjach wykazu przy oznaczonej numerem „15” „*Matthis Zimmermans Capelle*” odnotowano jednego kapłana, który otrzymywał rocznie 30 grzywien¹⁰⁰, natomiast poniżej wymieniono „*das ander Ambt*” (drugi „urząd” – wikarię), na którym zatrudniony był drugi kapłan z dochodem w wysokości 16 grzywien (il. 9)¹⁰¹. Jest to jedyny tego typu zapis we wspomnianym wykazie i świadczy on o tym, że funkcjonujące wówczas

1	St. Huncer Altar	-	-	-	-	1	6
0	Der Ringen Wätter Altar	-	-	-	-	2	20
6	St. Salvators Capelle	-	-	-	-	1	16
15	Matthis Zimmermans Capelle	-	-	-	-	1	30
	Das ander Ambt	-	-	-	-	1	16
F.	Der Wundtmarfse Altar	-	-	-	-	1	13
29	Der Librereij fat 3. Kriester gefaltten Der sinen geyben 36 ufl, Der andern 20 ufl, Der Switton fat Der geyben Waff sinig Kriester 9. ufl. Hfnd. Jufanow	-	-	-	-	3	59

Il. 9. Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk, sygn. Ms. 487, k. 268v, zapis dotyczący wikarii w kaplicy Matthiasa Zimmermanna w 1552 r.

ter Mannowsky cytował niektóre fragmenty inwentarza dotyczące średniowiecznych szat liturgicznych, zob. Walter MANNOWSKY, *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*, Halbbd. 1: *Die Chormäntel*, Berlin 1932, s. 6–8.

⁹⁹ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 268r–269r; APGd, Rękopisy nieurzędowe, sygn. 300, R/Pp, 46, s. 162–163.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 268v. Informacja ta zgodna jest z zapisami rejestru kaplic, według którego Matthias Zimmermann przeznaczał na utrzymanie wikarii 30 grzywien rocznie z posiadłości w Pruszczu, zob. *ibid.*, sygn. Ms. 487, k. 257r.

w kaplicy wikarie miały różnych patronów¹⁰². Wydaje się, że drugi kapłan jest tożsamy ze wspomnianym przez Ephraima Praetoriusa „szkockim klechę Robertem”, któremu jeszcze w 1563 r. miano wypłacać z majątku kaplicy św. Bartłomieja sumę 16 grzywien¹⁰³. Patronami tej wikarii byli więc spadkobiercy fundatora Clausa Stufinga, wymienieni w źródłach odnoszących się do sprzedaży nieruchomości należącej do kaplicy¹⁰⁴.

Kaplicy św. Bartłomieja nie odnotowuje także zachowana dokumentacja konfiskaty sreber przeprowadzonej w 1577 r. Th. Hirsch podał wprawdzie, że wartość elementów wyposażenia ołtarza tej kaplicy oszacowano przy tej okazji na 110–135 grzywien¹⁰⁵, jednak analiza źródeł pozwala stwierdzić, iż informacja ta jest błędna, a podana przez autora wartość odnosiła się do majątku kaplicy św. Doroty¹⁰⁶. Spośród interesujących nas kaplic spisy uwzględniły tylko dwie – pod wezwaniem Grobu Świętego oraz Matthiasa Zimmermanna. Wartość majątku ostatniej kaplicy oszacowano 1 VIII 1577 r. na 2 grzywiny i 6 skoj-

¹⁰² Takie stwierdzenie uprawomocnia porównanie tej wzmianki z notatką na temat kaplicy św. Elżbiety w rejestrze kaplic z lat 1579–1580. Została ona tam opisana następująco: „Sanct Elisabeth Capelle. Cordt und Matthis von Suchten. Diese Capelle hat 2. Ämpter, und nimbt aus gewissen Häusern 36 mk. Zu einem Ministerio ist Patron Tideman Giese giebt einem Priester 12 Mark. Der ander Patron ist Simon Loyze”, zob. BG PAN, sygn. Ms. 487, k. 263r. W 1552 r. w tej kaplicy wzmiankowana jest jednak tylko jedna wikaria z dochodem 12 grzywien.

¹⁰³ BG PAN, sygn. Ms. 428, s. 57: „Von dieser S. Barthelmes Capellen ist noch Anno 1563. einem Schottischen Pfaffen Robbert, sein jährliches Solarium gereicht worden, nemlich 16 Mark”. Informacji tej nie udało się niestety potwierdzić w innych źródłach. Warto zaznaczyć, że Praetorius, zapewne pod wpływem informacji na temat przebiegu procesu opisanego w Ms. 487, podał informacje dotyczące kaplicy św. Bartłomieja w punkcie, w którym omawiał kaplicę Grobu Świętego (św. Gertrudy). Być może ten fakt także wpłynął na kształt tezy Th. Hirscha o powiązaniu obu kaplic. Hirsch także wspominał ową wikarię o dochodzie w wysokości 16 grzywien, za jej zarządcę uznawał jednak Matthiasa Zimmermanna, co nie znajduje potwierdzenia w materiale źródłowym, zob. Th. HIRSCH, op.cit., s. 413.

¹⁰⁴ Warto nadmienić, że wizytacja M. Kromera, poza ołtarzem głównym, obejmowała jeszcze 46 kaplic i ołtarzy. Sumę tę podaje wspomniany spis liczby kapłanów, zgodna była ona także z oryginalnymi aktami wizytacji, zob. W. MANNOWSKY, op.cit., s. 6. Suma ta odpowiada łącznej liczbie ośrodków liturgicznych w kościele NMP u schyłku średniowiecza (30 kaplic i 16 ołtarzy bocznych) pod warunkiem istnienia we wschodnim rzędzie przy prezbiterium tylko dwóch kaplic (Grobu Świętego i św. Bartłomieja/Jadwigi). W przypadku, gdyby każda z tych kaplic faktycznie stanowiła oddzielny byt, łączna liczba ośrodków liturgicznych wynosiłaby 47. Znacznie przeszacowaną liczbę łącznie 57 ołtarzy funkcjonujących rzekomo w kościele NMP ok. 1510 r. podaje Marian Kutzner, zob. M. KUTZNER, op.cit., s. 147–149 i Abb. 10. Ustalenia te nie znajdują potwierdzenia w materiale źródłowym, zostały natomiast przyjęte w badaniach europejskich, zob. np. Justin KROESEN, *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen. Standort – Raum – Liturgie*, Regensburg 2010, s. 14; Sabine-Maria WEITZEL, *Die Ausstattung von St. Nikolai in Stralsund. Funktion, Bedeutung und Nutzung der einer hansestädtischen Pfarrkirche*, Kiel 2011, s. 131.

¹⁰⁵ Th. HIRSCH, op.cit., s. 415.

¹⁰⁶ APGd, Kamlaria, sygn. 300, 12/1067, s. 12–13.

ców srebra oraz 10 grzywien i 15 skojców złoczonego srebra¹⁰⁷. Choć suma ta nie jest wysoka, obejmowała zapewne srebra należące do fundacji tak Matthiasa Zimmermanna, jak i Clausa Stufinga, o czym świadczy fakt, że w spisie majątku tej ostatniej z 1586 r. nie wymieniano już żadnych naczyń liturgicznych i sprzętów ołtarzowych wykonanych z metali szlacheńskich.

Obalenie tezy Th. Hirscha nie niesie znaczących konsekwencji dla całości kształtu naszej wiedzy o historii kaplic kościoła NMP, pozwala jedynie uporządkować informacje na temat dwóch z wielu przestrzeni liturgicznych tej świątyni. Istotniejsze wydaje się ono z punktu widzenia historii sztuki, rzuca bowiem nowe światło na zachowane w kaplicy św. Bartłomieja średniowieczne elementy wystroju: malowidła ścienne oraz nastawę ołtarzową, powstałe w konsekwencji fundacji kaplicy ok. 1451 r. najprawdopodobniej jako efekt jednorodnej koncepcji.

Datowanie malowideł na połowę wieku XV odbiega oczywiście od tego zaproponowanego przez B. Jakubowską. Warto jednak zwrócić uwagę na dostrzeżone przez samą autorkę związki między malowidłem z Matką Bożą a partiami malarskimi nastawy. Kompozycja poszczególnych postaci wyobrażonych na malowidle północnym zbliżona jest do wizerunków Madonny z Dzieciątkiem i św. Barbary w nastawie. Postaci te pozbawione są dworskiej elegancji dzieł powstałych w Gdańsku pod silnym wpływem sztuki czeskiej (por. malowidła nastawy baldachimowej z kaplicy św. Kosmy i św. Damiana datowane na lata dwudzieste XV w.), ich szaty ciążyą ku dołowi, tworząc dość twarde załamania. Bardzo zbliżona w obu dziełach jest także forma niezbyt wysokich otwartych koron, zdobionych naprzemiennie ułożonymi romboidalnymi i okrągłymi kamieniami, zwieńczonych trójlistnymi fleuronami. Styl malowideł z kaplicy św. Bartłomieja bez wątplenia ma swe korzenie w dziełach stylu międzynarodowego ok. 1400 r., jednak zdradza on wyraźną schematyzację jego założeń, co wskazuje na znacznie późniejszy czas powstania dzieła.

Program ikonograficzny nastawy w pierwszym rzędzie odzwierciedla wezwanie kaplicy i ołtarza. Warto zaznaczyć, że wizerunki patronów zdobiły nie tylko centrum uroczystej odsony nastawy, lecz także rewersy skrzydeł oraz predellę, co zapewniało symboliczną obecność tych świętych przez większość dni roku liturgicznego i bez wątplenia miało na celu stałą stymulację kultu patronalnego¹⁰⁸. Kwestią otwartą musi pozostać identyfikacja figury świętego towarzyszącego w korpusie nastawy św. Bartłomiejowi i św.

¹⁰⁷ Ibid., s. 54–55.

¹⁰⁸ Na temat innych przykładów wielokrotniania wizerunków w różnych odsonach retabulów z obszaru Prus zob. A. WOZIŃSKI, op.cit., s. 531–543; Alicja GRABOWSKA-LYSENKO, *Późnogotyckie retabula elbląskie a życie religijne w mieście u schyłku średniowiecza: uwagi o wartości źródłowej zachowanych dzieł sztuki*, [in:] *Claritas et consonantia*, s. 592–593; eadem, *Materiałne świadectwa kultu św. Wolfganga u schyłku średniowiecza w Prusach jako element religijnego*

Jadwidze. Jak wspomniano, jego ubiór nie jest wystarczającym argumentem za identyfikowaniem go jako św. Jakuba. W niemal identycznym stroju (płaszcz, futerały na nóż i okulary przytroczone do paska, którym przewiązana jest szata spodnia) Stefan Lochner przedstawił św. Łukasza na skrzydle ołtarzowym przechowywanym w zbiorach kolońskiego Wallraf-Richartz-Museum i datowanym na ok. 1445–1450 r.¹⁰⁹ Całościowa analiza programu obrazowego gdańskiej nastawy, a przede wszystkim jego zauważalna tematyczna spójność, pozwala interpretować tę postać raczej jako św. Andrzeja, wyobrażonego także na awersie skrzydeł oraz na predelli¹¹⁰. Takiej interpretacji mężczyzny nie potwierdza co prawda jego poza, która wyklucza podtrzymywanie przezeń dużych rozmiarów krzyża (jak ma to miejsce w obu wizerunkach malarskich). W bogatej ikonografii św. Andrzeja zdarzają się jednak przy-

Il. 10. Wiedeń, Dom Museum, przedstawienie św. Andrzeja i św. Wolfganga, fragment retabulum z ok. 1425–1435 r., fot. wg *Erzbischöfliches Dom und Diözesanmuseum Wien*, hrsg. v. Erzbischöfliches Ordinariat, Wien 1973, s. 65–68, Abb. 47

dziedzictwa regionu, [in:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, t. 2, red. Juliusz RACZKOWSKI, Monika JAKUBEK-RACZKOWSKA, Toruń 2020, s. 81.

¹⁰⁹ Roland KRISCHEL, *Die Hll. Markus, Barbara und Lukas*, [in:] *Glanz und Größe des Mittelalters: Kölner Meisterwerke aus den großen Sammlungen der Welt: Anlässlich der Ausstellung Glanz und Größe des Mittelalters – Kölner Meisterwerke aus den Großen Sammlungen der Welt, 4. November 2011 – 26. Februar 2012, Museum Schnütgen – Kunst des Mittelalters*, hrsg. v. Dagmar R. TÄUBE, Miriam Verena FLECK, München 2011, s. 450, Abb. 208.

¹¹⁰ Warto zwrócić uwagę na to, że powtarzające się w ikonografii nastawy rzeźbiarskie i malarskie przedstawienia świętych, choć różnią się szczegółami kostiumologicznymi (ukształtowanie i kolor szat), zachowują te same cechy indywidualne postaci: we wszystkich trzech wizerunkach apostoł Bartłomiej przedstawiony został jako mężczyzna w sile wieku, charakteryzujący go niezbyt długie, sięgające połowy szyi brunatne kędzierzawe włosy i krótka kręcona broda. Św. Andrzej na skrzydłach i predelli wyobrażony został natomiast jako starszy mężczyzna z długim siwym zarostem i takimiz włosami, opadającymi na ramiona. Ta charakterystyka odpowiada także postaci umieszczonej w korpucie.

kłady dzieł, w których krzyż traci swą naturalną wielkość i, sprowadzony tylko do roli symbolu, podtrzymywany jest przez Apostoła jedną ręką (il. 10)¹¹¹. Być może właśnie taka redakcja ikonograficzna została zastosowana w gdańskim retabulum, ponieważ była korzystniejsza punktu widzenia kompozycji dzieła: umożliwiła ona ograniczenie wolumenu figury, co bez wątplenia miało istotne znaczenie przy niewielkiej szerokości korpusu nastawy. Pierwotnemu podtrzymywaniu przez świętego przez poję płaszcza niewielkich rozmiarów krzyża nie przeczy forma ukształtowanej przez snycerza głębokiej, ale wąskiej szczeliny na wysokości dłoni, służącej dawniej osadzeniu atrybutu (il. 11).

Il. 11. Kościół NMP w Gdańsku, kaplica św. Bartłomieja/Jadwigi, retabulum, fragment postaci nieznanego świętego (św. Andrzeja?), fot. Alicja Grabowska-Lysenko

W dotychczasowych badaniach zwracano uwagę na swoiste podporządkowanie w programie tej nastawy postaci Matki Bożej z Dzieciątkiem trojgu świętych: Madonna wyobrazona została na skrzydle i to ona zwraca swoje oblicze w stronę patronów ołtarza¹¹². Widoczna w Gdańsku tendencja do nobilitacji świętych patronów możliwa jest do zaobserwowania już w powstałym w latach trzydziestych XV w. retabulum z sąsiedniej kaplicy św. Jakuba, w którym figura Madonny z Dzieciątkiem znalazła się wprawdzie w korpusie nastawy,

¹¹¹ *Erzbischöfliches Dom und Diözesanmuseum Wien*, hrsg. v. Erzbischöfliches Ordinariat, Wien 1973, s. 65–68, Abb. 47.

¹¹² M. JAKUBEK-RACZKOWSKA, *Rzeźba gdańska*, s. 169.

jednak zajęła miejsce po prawicy umiejscowionego w centrum św. Apostoła¹¹³, co można uznać za świadectwo wzrastania znaczenia kultu świętych patronów na przestrzeni XV w. Wydaje się jednak, że w obydwu przypadkach treści obrazowych nastawy nie należy interpretować w oderwaniu od malowideł ściennych, z którymi dzieła te najpewniej od początku stanowiły kompleks – nie tylko estetyczny, lecz także programowy. Związek malowideł i nastawy z kaplicy św. Jakuba, wynikający zapewne z nietypowej formy retabulum, podyktowanej ukształtowaniem przestrzeni architektonicznej, omówiła już M. Jakubek-Raczkowska. Badaczka zauważyła, że malowidła ściennie w tej kaplicy stanowiły niejako rozwinięcie i uzupełnienie treści nastawy¹¹⁴. W przypadku wyposażenia kaplicy św. Bartłomieja nie podjęto dotychczas próby takiej całościowej interpretacji, tymczasem poszczególne części jej wystroju zdają się składać na spójny program będący efektem jednorodnej koncepcji. Centralny obiekt – nastawa ołtarzowa – istotnie został poświęcony w całości postaciom świętych patronów i wspomoczenieli, do których, jak się wydaje, zaliczono także postać Matki Bożej – najwyższej orędowniczki, której wstawienictwa wzywano każdorazowo, wypowiadając słowa pozdrowienia anielskiego. Nie są niestety jasne przyczyny, dla których to właśnie św. św. Bartłomiej, Andrzej i Jadwiga obrani zostali za patronów kaplicy i ołtarza, a co za tym idzie, zajęli najbardziej eksponowane miejsce w programie nastawy. Reguły, według których nadawano wezwania kaplic i ołtarzy, nie są znane, jednak przykłady innych patrociniów przestrzeni liturgicznych kościoła NMP pokazują, że fundatorzy kaplic mogli mieć niekiedy wpływ na wybór ich wezwań¹¹⁵. W przypadku fundacji Clausa Stufinga, którego szczegółów biografii nie znamy, trudno ocenić, czy dobór świętych wynikał w jakimś stopniu z jego inicjatywy, czy też został on podyktowany przez zarządców fary. Wydaje się także, że pojawienia się w programie nastawy postaci św. Barbary nie należy tłumaczyć jako nawiązania do

¹¹³ Wspomnieć należy także nastawę ołtarza św. Mikołaja, w której korpusie znajdowała się figura patrona w otoczeniu czterech postaci świętych, podczas gdy na dwóch obustronnie malowanych parach skrzydeł zobrazowany został cykl z jego żywota. Zdaniem Weroniki Grochowskiej figurę św. biskupa mogły otaczać postaci Czterech Świętych Dziewic, zob. Weronika GROCHOWSKA, *Rozproszony, lecz nie zaginiony. Losy polipytyku św. Mikołaja z około 1435 roku z kościoła Najświętszej Marii Panny w Gdańsku*, *Porta Aurea*, 18: 2019, s. 63, DOI: <https://doi.org/10.26881/porta.2019.18.02>.

¹¹⁴ M. JAKUBEK-RACZKOWSKA, *Rzeźba gdańska*, s. 161–162.

¹¹⁵ Wpływ fundatorów na patrocinium widoczny jest najczęściej w przypadku fundacji brackich (np. kaplice pw. NMP, św. Doroty, św. Jerzego oraz św. Olafa, noszących te same imiona bractw). Przykłady ewidentnego uzależnienia wezwania ośrodka liturgicznego od woli fundatora prywatnego nie są liczne. Takiego wpływu można się domyślać w przypadku kaplicy Jedenaśtu Tysięcy Dziewic, ufundowanej przez pochodzącego z Kolonii Gerda von der Becke. Wydaje się, że mieszczanin, fundując kaplicę, chciał jednocześnie uhonorować święte, których kult narodził się w jego ojczystym mieście.

noszącej to samo imię siostry fundatora. Dwukrotne przedstawienie tej świętej wynikało najpewniej z wiary w jej wstawiennictwo jako patronki dobrej śmierci, co jest tym bardziej prawdopodobne w przypadku nastawy, która została ufundowana testamentem w nadziei na uzyskanie życia wiecznego.

Malowidła ściennie wzbogacały treści wyrażone w retabulum o wątek chrystologiczny, a także rozwijały zasygnalizowany w nastawie aspekt orędownictwa Najświętszej Marii Panny. Scena *Ukrzyżowania* przywoływała tajemnicę ofiary Chrystusa, uobecniającej się każdorazowo podczas sprawowania w kaplicy Mszy Świętej. Służyło ono prawdopodobnie prywatnej dewocji związanych z tą kaplicą rodzin, być może także innych wiernych odwiedzających kościół, było bowiem dobrze widoczne z obejścia chóru. Podobną funkcję pełniło także malowidło po stronie północnej. Otwartą kwestią musi pozostać niestety pytanie, czy miało ono charakter wotywny, czy też epitafijny¹¹⁶ i kto wyobrażony został u stóp tronu Marii. Treść testamentu Clausa Stufinga, który na spadkobierców nie wyznaczył swoich dzieci, lecz krewnych ze strony obojga małżonków, świadczy o tym, że zmarł bezdzietnie. Nie wiadomo niestety, czy Stufingowie nie doczekali się w ogóle potomstwa, czy też ich dzieci nie dożyły dorosłości. Za identyfikacją pobożnych adorantów jako rodziny fundatora mogłaby przemawiać obecność w przedstawieniu północnym postaci św. Doroty, patronki żony Clausa. Należałoby się go wówczas spodziewać jednak raczej po stronie lewej, gdzie zostały wyobrażone postaci kobiece. Być może malowidło to ufundował któryś z wykonawców woli fundatora – prowizorów kaplicy św. Bartłomieja. Nie wyklucza to powstania tego dzieła współcześnie z nastawą.

Stosunkowo późne datowanie elementów wystroju kaplicy św. Bartłomieja pokazuje z jednej strony, jak silne były wzorce sztuki stylu międzynarodowego ok. 1400 r. Z drugiej strony widoczne są w nich zapowiedzi docierania do miasta nad Motławą jeszcze w przededniu wojny trzynastoletniej nowych impulsów artystycznych, które na dobre wybrzmiały dopiero po zakończeniu tego konfliktu. Datowanie nastawy i malowideł na początek szóstej dekady XV w. pozwala choć odrobinę wypełnić lukę, jaka istniała w ciągu rozwojowym lokalnego środowiska artystycznego między dziełami powstałymi w latach trzydziestych i czterdziestych XV w. a kolejnymi, noszącymi już wyraźne cechy późnego gotyku, datowanymi na lata sześćdziesiąte tego stulecia. Werner Kussin dopatrywał się zresztą związku malowideł retabulum „kaplicy św. Jadwigi” z nastawą baldachimową z kaplicy bractwa kapłańskiego NMP¹¹⁷. Labuda twierdził z kolei, że twórca retabulum maryjnego, będący także autorem malo-

¹¹⁶ Taką sugestią wysunął już ks. Stanisław Bogdanowicz, zob. S. BOGDANOWICZ, op.cit., s. 275.

¹¹⁷ Werner KUSSIN, *Spätgotische Tafelmalerei in Danzig*, Erlangen-Bruck 1937, s. 25.

widła *Męczeństwa św. Adriana* z predelli ołtarza św. Szymona i św. Judy Tadeusza, posiłkował się wprawdzie wzorcami „nowej sztuki” późnego gotyku, był jednak malarzem wcześniejszej generacji, wykształconym w kręgu sztuki dolnoniemieckiej¹¹⁸. Wydaje się, że dalsze badania styloznawcze i technologiczne mogłyby w przyszłości przynieść odpowiedź na pytanie, czy wszystkie trzy obiekty istotnie są dziełem jednego twórcy, który, działając w czasach swoistego przełomu, dostosowywał charakter swojej twórczości do zmieniających się gustów zleceniodawców.

W świetle powyższych wywodów – zarówno tych dotyczących dziejów kaplicy, jak i odnoszących się do jej wyposażenia – „kaplicę św. Jadwigi” i rzekomy podział przestrzeni na osi kościoła na dwa ośrodki liturgiczne traktować należy wyłącznie jako konstrukt historiograficzny. Być może uporządkowanie kwestii rzeczywistego patrocinium kaplicy św. Bartłomieja i datowania elementów jego wystroju stanie się przyczynkiem do dalszych badań nad sztuką w Gdańsku ok. roku 1450.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowski, Paul. „Gotische Altäre der Danziger Marienkirche.” *Ostdeutsche Monatshefte. Blätter des ‘Deutschen Heimatbundes Danzig’ und der ‘Deutschen Gesellschaften für Kunst und Wissenschaft in Polen’* 8/5 (1927): 354–382.
- Bogdanowicz, Stanisław. *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*. Gdańsk: Wydaw. Diecezji Gdańskiej „Stella Maris”, 1990.
- Bötticher, Eberhard. *Chronik der Marienkirche in Danzig: das ‘Historische Kirchen-Register’ von Eberhard Bötticher (1616). Transkription und Auswertung*. Edited by Christofer Herrmann and Edmund Kizik. Köln: Böhlau, 2013.
- Brutzer, Gregor. *Mittelalterliche Malerei im Ordenslande Preußen*, vol. 1: *Westpreußen*. Danzig: A. W. Kafemann, 1935.
- Chodyński, Antoni R. “Straty w gdańskich zasobach dzieł złotniczych w 1577 roku.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 41/3 (1993): 391–400.
- Dehio, Georg. *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, vol. 2: *Nordostdeutschland*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1940.
- Drost, Willi. *Danziger Malerei vom Mittelalter bis zum Ende des Barock. Ein Beitrag zur Begründung der Strukturforchung in der Kunstgeschichte*. Berlin and Leipzig: Verlag für Kunstwissenschaft, 1938.
- Drost, Willi. *Die Marienkirche in Danzig und ihre Kunstschatze*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1963.
- Erzbischöfliches Dom- und Diözesanmuseum Wien*. Wien: Erzbischöfliches Ordinariat, 1973.

¹¹⁸ Adam S. LABUDA, *Die Tafelmalerei in Danzig in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Berlin 2015, s. 31–34, kat. nr 1, s. 133–134.

- Frisch, Gregorius. *Der Sankt Marien Pfarrkirchen in Dantzig inwendige Abriss*. Edited by Katarzyna Cieślak. Gdańsk: Officina Ferberiana, 1999.
- Gall, Ernst. *Die Marienkirche zu Danzig*. Burg bei Magdeburg: Verlag von August Hopfer, 1926.
- Grabowska-Lysenko, Alicja. "Materialne świadectwa kultu św. Wolfganga u schyłku średniowiecza w Prusach jako element religijnego dziedzictwa regionu." In *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, vol. 2, edited by Juliusz Raczkowski and Monika Jakubek-Raczkowska, 75–89, 351–362. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 2020.
- Grabowska-Lysenko, Alicja. "Późnogotyckie retabula elbląskie a życie religijne w mieście u schyłku średniowiecza: uwagi o wartości źródłowej zachowanych dzieł sztuki." In *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, edited by Monika Jakubek-Raczkowska and Juliusz Raczkowski, 577–597. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2017.
- Grochowska, Weronika. "Export of artworks from the territory of the State of the Teutonic Order between the mid-fourteenth and mid-fifteenth centuries. Some aspects of the trade, art market, and artistic contacts between Prussia and the North." *Studia z Dziejów Średniowiecza* 22 (2018): 98–116.
- Grochowska, Weronika. "Nastawy ołtarzowe z terenu państwa zakonu krzyżackiego w Prusach od drugiej połowy XIV do połowy XV wieku. Perspektywy badawcze." In *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, edited by Monika Jakubek-Raczkowska and Juliusz Raczkowski, 555–574. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2017.
- Grochowska, Weronika. "Rozproszony, lecz nie zaginiony. Losy polptyku św. Mikołaja z około 1435 roku z kościoła Najświętszej Marii Panny w Gdańsku." *Porta Aurea* 18 (2019): 43–67. <https://doi.org/10.26881/porta.2019.18.02>.
- Grochowska, Weronika. "Ze studiów nad gotyckimi nastawami ołtarzowymi w Gdańsku. O specyfice konstrukcji, ikonografii i funkcji gdańskich predelli." *Porta Aurea. Rocznik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego* 14 (2015): 5–31.
- Gruber, Karl and Erich Keyser. *Die Marienkirche in Danzig*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1929.
- Hirsch, Theodor. *Die Ober-Pfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und in ihren Beziehungen zum kirchlichen Leben Danzigs überhaupt*, vol. 1. Danzig: Anhuth, 1843.
- Hirsch, Theodor, Max Töppen and Ernst Strehle eds. *Scriptores Rerum Prussicarum: Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit: bis zum untergange der Ordensherrschaft*, vol. 4. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1870.
- Jakubek-Raczkowska, Monika. "Obrazy w przestrzeni liturgicznej miejskich kościołów parafialnych w średniowiecznych Prusach: przegląd funkcji." In *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, edited by

- Radosław Biskup and Andrzej Radziwiński, 173–203. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015.
- Jakubek-Raczkowska, Monika. *Rzeźba gdańska przełomu XIV i XV wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006.
- Jakubowska, Bogna. “‘Advocatus habemus’. Wotywno malowidło ściennie z kościoła NPMarii w Gdańsku.” In *Sztuka około 1400: materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań, listopad 1995*, vol. 2, edited by Teresa Hrankowska, 263–295. Warszawa: ARX REGIA Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1996.
- Kopania, Kamil. *Animated sculptures of the crucified Christ in the religious culture of the Latin Middle Ages*. Warszawa: Neriton, 2010.
- Krischel, Roland. “Die Hll. Markus, Barbara und Lukas.” In *Glanz und Größe des Mittelalters: Kölner Meisterwerke aus den großen Sammlungen der Welt. Anlässlich der Ausstellung Glanz und Größe des Mittelalters – Kölner Meisterwerke aus den Großen Sammlungen der Welt, 4. November 2011 – 26. Februar 2012, Museum Schnütgen – Kunst des Mittelalters*, edited by Dagmar R. Täube and Miriam Verena Fleck, 450. München: Hirmer, 2011.
- Kroesen, Justin. *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen. Standort – Raum – Liturgie*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2010.
- Kussin, Werner. *Spätgotische Tafelmalerei in Danzig*. Erlangen-Bruck: M. Krahl, 1937.
- Kutzner, Marian. “Die spätmittelalterliche Ausstattung der Marienkirche als Ausdruck der intellektuellen Empfindsamkeit und Religiosität der Danziger Bürger im ausgehenden Mittelalter.” In *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums – der theologische Aspekt*, edited by Gerhard Eimer and Ernst Gierlich, 131–154. Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2000.
- Labuda, Adam S. “Twórczość Gdańska pierwszej połowy XV wieku.” In *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, edited by Jerzy Domasłowski, Adam S. Labuda and Alicja Karłowska-Kamzowa, 91–121. Warszawa and Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Labuda, Adam S. *Die Tafelmalerei in Danzig in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. Berlin: Epubli, 2015.
- Mannowsky, Walter. *Der Danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Sticken aus der Marienkirche*, vol. 1: *Die Chormäntel*. Berlin: Brandussche Verlagsbuchhandlung, 1932.
- Mellin, Krystyna. “Gdański cech stolarski w późnym średniowieczu.” *Gdańskie Studia Muzealne* 1 (1976): 71–84.
- Oliński, Piotr. *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2008.
- Pilecka, Elżbieta. “Rzeźba ‘Chrystusa w Grobie’ z dawnego kościoła cysterek w Chełmnie.” In *Argumenta, articuli, quaestiones. Studia z historii sztuki średniowiecznej. Księga jubileuszowa dedykowana Marianowi Kutznerowi*, edited by Anna Błażejewska and Elżbieta Pilecka, 321–360. Toruń: Fundacja TUMULT, 1999.
- Simson, Paul. *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, vol. 1: *Von den Anfängen bis 1517*. Danzig: A. W. Kafemann, 1913.

- Szarszewski, Adam. "Patrocinia średniowiecznych szpitali gdańskich." In *Kaci, święci, templariusze*, edited by Błażej Śliwiński, 327–398. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2008.
- Szarszewski, Adam. "Szpital św. Gertrudy." Accessed November 7, 2020. https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=SZPITAL_%C5%9AW_GERTRUDY
- Weichbrodt, Dorothea. *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.–18. Jahrhundert*, vol. 1. Klausdorf and Schwentine: Paul Rosenberg, 1988.
- Weitzel, Sabine-Maria. *Die Ausstattung von St. Nikolai in Stralsund. Funktion, Bedeutung und Nutzung der einer hansestädtischen Pfarrkirche*. Kiel: Ludwig, 2011.
- Woźniński, Andrzej. "Programy obrazowe późnogotyckich retabulów w Prusach. O powtarzających się tematach, chronologii scen, obecności fundatora w dziele i archaizmach ikonograficznych." In *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci*, edited by Monika Jakubek-Raczkowska and Juliusz Raczkowski, 531–554. Toruń: Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; Warszawa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 2017.
- Zdrenka, Joachim. *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, vol. 1: 1342–1525. Hamburg: Selbstverlag des Vereins, 1991.
- Zdrenka, Joachim. "Zimmermann Matthias." Accessed November 7, 2020. https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZIMMERMANN_MATTHIAS

TNT